

Kālidāsa's Meghadūta

Kālidāsa's *Meghadūta*'s present edition is not only based on manuscripts and contains a very learned and informative 'Preface' and 'Correspondence of Verses in Different Recensions of the Meghadūta'—which is most important for the problems of higher textual criticism even after Scharpe's and De's critical editions—but includes also the text of Vallabhadeva's(first half of 10th century) Vivṛti, the oldest known commentary on the *Meghadūta* and an 'Appendix' of 'Spurious Verses' and a 'Vocabulary' containing all the words of the text together with their occurrences and their meanings.

E. Hultzsch's (1857-1927) main contribution to Indological studies are his works on Indian epigraphy, which helped to elucidate Indian history. His edition of *Inscriptions of Aśoka* (vol. I, *Corpus Inscriptionum Indiacarum*) is his most outstanding work.

Dr. Albrecht Wezler is Professor, Institut für Kultur und Geschichte Indiens und Tibets, Universität Hamburg.

Kālidāsa's Meghadūta

EDITED FROM MANUSCRIPTS

WITH THE

COMMENTARY OF VALLABHADEVA

AND PROVIDED WITH A COMPLETE

SANSKRIT-ENGLISH VOCABULARY

E. Hultzsch

with a Foreword by
Prof. Albrecht Wezler

Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt. Ltd.

**ISBN 81-215-0871-1
This edition 1998
First published in 1911
by Royal Asiatic Society, London**

© 1998, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the written permission of the publisher.

Typeset, printed and published by
Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.,
Post Box 5715, 54 Rani Jhansi Road, New Delhi 110 055.

*Dedicated to
Dr. J.F. Fleet, C.I.E.
In commemoration of a quarter of
a century of constant friendship*

CONTENTS

<i>Foreword</i>	ix
<i>Preface</i>	xiii
<i>Correspondence of Verses in Different Recensions of the Meghadūta</i>	xxiii
TEXTS	1-58
APPENDIX: Spurious Verses	59
<i>Vocabulary</i>	69
<i>Select Bibliography</i>	114

FOREWORD

E. Hultzsch's edition of the *Meghadūta* has been out of print for decades now, and does not by any means form a natural part of each and every Indological library, let alone private collections, much to the disappointment and disadvantage of all those, be they students or scholars or just lovers of Sanskrit, who want to read and study, to do research on or simply to enjoy Kālidāsa's famous and indeed most remarkable poem. For this edition is not only based on manuscripts and contains a very learned and informative 'Preface' and a 'Correspondence of Verses in Different Recensions of the Meghadūta'—which is most important for the problems of higher textual criticism—, but includes also the text of Vallabhadeva's (first half of the 10th century) *Vivṛti*, the oldest known, though obviously not the first, commentary on the *Meghadūta*, an 'Appendix' of 'Spurious Verses' and—what is particularly welcome to students, but most useful for scholars, too—a 'Vocabulary' containing all the words of the text together with their occurrences, and their meanings.

It is true that a (fully) critical edition of the *Vivṛti*, as of other commentaries written by the same author (cf. e.g. Murti 1980 and Patel 1986), is nevertheless wished for by scholars and has remained a desideratum so far. But Hultzsch was quite clearly a brilliant and extraordinarily gifted philologist and has done so excellent a job (cf. also e.g. the reviews by Hartel (1912) and MacDonell (1913) that his edition—in contradistinction to the earlier one by Gildemeister (Bonn, 1840) and Stenzler (Breslau, 1874)—undoubtedly deserves to be made available again by way of a reprint. Vallabhadeva is of great significance in terms of the secondary transmission, i.e. by testifying to a text of the *Meghadūta* which is certainly older than all its available manuscripts—which does not, of course, mean that one will blindly follow him in deciding problems of higher or lower textual criticism, but does

in any case inspire one to pay particular attention to his *mūla*. Therefore, Hultzsch's work is still to be consulted side by side with the more recent critical editions of S.K. De (1957b), Scharpé (1958) and Dvivedi (1976)—which can anyway not be said to have fulfilled all the scholar's expectations.

There has been quite some research and work on Kālidāsa's *Meghadūta* since the year of publication of Hultzsch's edition, most probably more than I or any of my colleagues are aware of. Many more Sanskrit commentaries—than just Vallabhadeva's and Mallinātha's known to Hultzsch (cf. p. xix of this 'Preface')—are available nowadays, of varying significance and published and presented in a more or less satisfying manner: These are, in their presumable historical sequence:

Dakṣināvartanātha's *Pradipa* (13th century), ed. by T. Ganapati Sastri, Trivandrum, 1919; repr. by N.P. Unni, Delhi, 1984.

Cāritravardhana's *Cāritravardhini* (13th or 14th century), ed. by Naravana Sastri Khiste, Kashi Sanskrit Series 88, Varanasi, 1931.

Śāsvata's *Kavipriyā* (*ca.* 1330), ed. by J.B. Chaudhuri, Calcutta, 1953-54.

Lakṣmīnivāsa's *Śiṣyahitaiśiṇī*, ed. by Rohinī Bhāṭṭ, Appendix to "Sambodhi", vol. 11, 1993.

Sthiradeva's *Bālaprabodhinī* (13th or 14th century), ed. by V.G. Paranjpe, 1935.

Pūrṇasarasvatī's *Vidyullatā* (14th/15th century), ed. by R.V. Krishnamachariar, Srirangam, 1909 and 1926 (2nd. ed.); cf. N.P. Unni, ed., *Meghasandesa* of Kālidāsa with the commentaries *Pradipa* of Dakṣināvartanātha, *Vidyullatā* of Pūrṇasarasvatī, Sumanoramanī of Parameśvara, Delhi-Varanasi, 1987.

Parameśvara's *Sumanoramanī* (second half of the 15th century), ed., Travancore University Oriental Manuscripts Library, Trivandrum, 1946.

Sanātana Śarman alias Gosvāmin's *Tātparyadīpikā* (first half of the 16th century), ed. by J.B. Chaudhuri, Calcutta, 1953-54.

Bharatamallika alias Bharatasena's *Subodha* (*ca.* 1750), ed. by J.B. Chaudhuri, Calcutta, 1951.

Muni Sumativijaya's *Sugamānvayā Vṛtti* (second half of the 17th century), ed. by W.H. Maurer, 2 volumes, Poona, 1965.

Kṛṣṇapati's *Meghadūtātikā* (1720), ed. by Gokipamohan Bhattacharya, Kurukshetra, 1974.

And there are, of course, modern Sanskrit commentaries, too, like, e.g. the *Kātyāyanī* written by Āchārya Śrī Charaṇatīrtha Mahārāj (Kashi Sanskrit Series 219, Benares, 1973). But I myself should rather like to see the late mediaeval commentaries, of which there are quite a number extant in the form of manuscripts only (cf. 1987:22-29), published, even though there is little likelihood that something of the calibre of Pūrnasarasvati's *Vidyullatā* might then be unearthed.

As for secondary literature, the reader should first of all be referred to Lienhard 1984: 113f., n. 173 and S.P. Narang's *Kālidāsa Bibliography*, New Delhi, 1976 (which is however far from being complete). By way of filling some gaps in Lienhard and adding some of the more recent publications attention might be drawn to Gore 1944, Raja 1944, Aiyar 1952, Schubring 1955, De 1957a (cf. however, De 1957b: 81-92), Paranjpe 1960, Chowdhury 1961, Sarma 1962, Iyer 1965, Mirashi 1969, Nathan 1976, Dvivedi 1976, Mishra 1977, Aiyar 1977, Devdhar 1977 ff., Ambardekar 1979, Sohoni 1979, Narang 1979, Shukla 1980ff., Verma 1981, Bhat 1982, Krishnamoorthy 1982, Aggarwal 1985, Shukla 1987, Classen 1988, Tilakasiri 1988, Ivaturi 1989, Back 1989, Jain 1990 (Mehlig) 1990², and Shastri 1991.

Finally, it should be noted that Hultsch failed to recognize a reference in the introductory portion of Vallabhadeva's commentary preceding his explanation of the first verse,—if this paragraph is indeed a constituent part of his *Vivṛti*. The well-known statement *mantra-dūtrāvaraṇādyabhāvān mahākāvyam api khandakāvyavan na bhavati* is quite clearly based on Kāvyaśarṣa 1.17cd or Kāvylāmṛkāra 1.20ab, and has hence to be emended to *mantradūtāprayāṇādi*^o or even *mantradūtāprayāṇājāyādi*^o, as was also rightly suggested by Tubb (1984: 235, n. 61). The genre of *Keli* into which Vallabhadeva himself classifies the *Meghadūta* has given scholars a headache (cf. e.g. Tubb 1.c. and Ambardekar 1979: 10). Yet *keli* is demonstrably—as I shall show elsewhere—a term used to denote a particular phase in the development of love for another person, viz. that characterized by a constant dwelling of one's imagination on the beloved, the imaginative

"play" with her or him; and this term is used by Vallabhadeva here, by a slight extension, to denote the very similar state of mind and emotions of the Yakṣa separated from his wife.

ALBRECHT WEZLER

*Hamburg
1 May 1998*

PREFACE

KĀLIDĀSA's "Cloud Messenger" started on its flight beyond the Hindū world in A.D. 1813, when Horace Hayman Wilson, then an Assistant Surgeon of the Honourable East India Company and Secretary to the Asiatic Society, published at Calcutta his *editio princeps*, accompanied by a very tasteful paraphrase in English verse, and by ample annotations which testify to the wide range of his reading and interests. In the following year Wilson's translation was reprinted in London. Goethe read it with admiration,¹ and sent his copy of it to his friend Knebel on the 22nd December, 1817;² he alludes to this consignment in his *Zuhme Xenien* (ii) :—

"Und Meghaduta, den Wolkengesandten,

"Wer schickt ihn nicht gerne zu Seelenverwandten!"

Professor Macdonell aptly remarks that a well-known passage of Schiller's *Maria Stuart* (act iii, scene 1)³ reminds us of the theme of Kālidāsa's *Mēghadūta*.⁴ But, as *Maria Stuart* was written in 1800, while Wilson's translation of the *Mēghadūta* appeared several years after Schiller's death (1805), this agreement is due to congeniality, and not to borrowing.

¹ In his *Notes on West-östlicher Divan*, however, he regrets that Wilson's paraphrase is too free, and commends Kosegarten's more literal translation of a few verses of the *Mēghadūta*. Professor Kosegarten had given a translation of verses 5–7 in his review of Wilson's work in the *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1818, No. 131.

² *Letters*, Weimar edition, vol. 28, p. 349.

³ "Eilende Wolken, Segler der Lüfte!

"Wer mit euch wanderte, mit euch schifft!

"Grüsset mir freundlich mein Jugendland!

"Ich bin gefangen, ich bin in Banden,

"Ach, ich hab' keinen andern Gesandten!

"Frei in Lüften ist eure Bahn,

"Ihr seid nicht dieser Königin untertan!"

⁴ *History of Sanskrit Literature*, p. 335.

A critical edition of the *Mēghadūta* by Gildemeister, which was based on a collation of Wilson's text with three MSS. (two in Paris and one in Copenhagen) and furnished with a Latin glossary, appeared at Bonn in 1841. Mallinātha's commentary seems to have been printed first at Benares in 1849.¹ Among the numerous later editions of it, that of the learned Īśvarachandra Vidyāsāgara² (Calcutta, 1869) marks a considerable advance on account of its appendix, which contains various readings of other commentators and important critical notes. Among subsequent editions of the text with Mallinātha's commentary the most useful one is that of G. R. Nandargikar (Bombay, 1894), to which copious critical and explanatory notes are added. Along with it I have consulted the fifth edition of Parab (Bombay, 1902) and an edition in Telugu characters (Madras, 1908).

Gildemeister, whose critical acumen was unsurpassed, showed that a number of verses in the traditional text of the *Mēghadūta* are spurious. Already Mallinātha had pronounced several of them 'interpolated' (*prakshipta*), although he included them in his commentary, and other verses were rejected as spurious by Īśvarachandra Vidyāsāgara. Stenzler followed these critics in omitting most of those verses from the text and relegating them to an appendix. His well-known edition (Breslau, 1874) was accompanied by critical notes and a German vocabulary.

Further assistance to textual criticism is rendered by the literature of the Jainas, who adapted the *Mēghadūta* to their own purposes. The second part of the *Kāryamālā* (pp. 85–104) contains the *Nēmidūta* of Vikrama, son of Sāṅgaṇa, a devotional poem in honour of the Arhat Nēminātha. The fourth line of every stanza of this production is identical with the last line of one of the stanzas of the *Mēghadūta* in their

¹ Catalogue of the Library of the India Office, Sanskrit Books, p. 135.

² He must not be confounded with his relative Jīvānanda Vidyāsāgara.

original sequence. The time of the author of the *Nēmidūta* is unknown ;¹ but a reference to the table on pages xv–xix below and to the appendix will show that he used a recension of the *Mēghadūta* which included fourteen of the spurious verses. An evidently much earlier work of a similar type is the *Pārśvābhuyudaya*, a poetical biography of the Arhat Pārśvanātha by Jinasēnāchārya,² which embodies the whole text of the *Mēghadūta*. To Professor K. B. Pathak we are indebted for an edition of Kālidāsa's poem according to this recension (Poona, 1894) :—“ Each stanza in the *Pārśvābhuyudaya* borrows one or two lines from the *Mēghadūta*, the remaining lines being composed by Jinasēna himself. In this way the entire poem of Kālidāsa is subjected to the process of what is known as *Samasyāpūrana*. By the well-known rules of this process Jinasēna was bound to accept Kālidāsa's verses as he found them, without in the slightest way altering them; otherwise his reputation as a consummate master of versification would have suffered considerably, and he would have exposed himself to ridicule in the eyes of his Brahmin contemporaries. The *Mēghadūta* easily lent itself to Jinasēna's purpose, as the story of the exiled Yaksha presents a striking resemblance to certain incidents in the life of Pārśvanātha, which forms the theme of the Jaina poem. Kālidāsa is thus made to sing in his own words the glory of the naked Tirthankara ” (Introduction, p. 14). Thus Professor Pathak's edition “ represents the text of the poem as it was known to Jinasēna in the latter part of the eighth century or before Śaka 705, the date of his first work, the *Jaina-Harivamśa*, when he must have learnt the poem from the lips of his teacher Vīrasēna ” (ibid., p. 15). Jinasēna's date is only about a century and a half subsequent to the two earliest mentions of the poet Kālidāsa in the

¹ Cf. Pischel's remarks in *Abhandlungen*, Göttingen, 1893, p. 27.

² See *J. Bombay Br. R.A.S.*, vol. 18, p. 224; *Ep. Ind.*, vol. 4, p. 25; *Ind. Ant.*, vol. 36, p. 287.

Aihole inscription of Pulakēśin II¹ and in Bāṇa's *Harshacharita*.² With Professor Pathak's edition I have compared a MS. of the *Pārśvābhuyudaya* in Kanarese characters, which Mr. H. Krishna Sastri purchased for me at Śravaṇa-Belgoḷa in Mysore.

While the Jainas showed their appreciation of Kālidāsa's work by incorporating it in their sectarian literature, it was studied by both Southern and Northern Buddhists as well. A Singhalese paraphrase of it was discovered at Kandy by W. Gunatilaka, and was published, along with the Sanskrit text, by the Hon. T. B. Pánabokke (Colombo, 1893).³ The Tanjur contains a Tibetan translation of the *Mēghadūta*, which has been edited and translated into German by Dr. Beckh (Berlin, 1907). The Singhalese version includes seven and the Tanjur six of the spurious verses.

The most recent contribution to the study of the *Mēghadūta* is Pandit R. V. Krishnamachariar's edition of the *Vidyullatā*, a very full and learned commentary (Srirangam, 1909). "The commentator, named Pūrṇa-Sarasvatī, seems to have lived some three centuries ago somewhere in the State of Cochin" (Preface, p. ii).

As might be expected, the *Mēghadūta* served as a pattern to many later versifiers. H.H. Maharaja Ramavarma (JRAS., 1884, pp. 401–52) described six imitations of it, and Aufrecht (ZDMG., vol. 54, p. 616) named ten others. As stated by Aufrecht, the oldest of these imitations is the *Pavanadūta* of Dhōyīka, which has been published recently by Mr. Monmohan Chakravarti in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, new series, vol. 1, pp. 41–71. Part 13 of the *Kāryamālā* contains another *Pavanadūta*, by Vādichandra (pp. 9–24), and a quite modern *Manōdūta* (pp. 84–130). The author of the

¹ Dr. Fleet in *Ind. Ant.*, vol. 8, p. 242 f., and Professor Kielhorn in *Ep. Ind.*, vol. 6, p. 7.

² Dr. Hall in his Preface to Subandhu's *Vāśavadattā*, p. 14, note.

³ Cf. Professor Rhys Davids' remarks in JRAS., 1894, p. 632 ff.

*Viśvagunādarśa*¹ also may have conceived the plan of his work under the influence of the *Mēghadūta*. The Singhalese literature embraces a long series of “Sandēśas”, the earliest of which was composed in the second half of the fourteenth century.²

The oldest known commentator of the *Mēghadūta* is Vallabhadēva, who bore the surname Paramārthachihna and was the son of Rājānaka Ānandadēva.³ According to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* (vol. 1, p. 555), he wrote commentaries also on two other poems of Kālidāsa, viz. the *Raghurāmīśa* and the *Kumārasambhava*, on Māgha's *Śisupālaradha*, on Mayūra's *Suryaśatuka*, and on Ratnākara's *Vakrōktipañchāśikā*. The last-mentioned commentary has appeared in the *Kāvyamālā* (part 1, pp. 101–14). The editors, Paṇḍit Durgāprasād and Parab, state in a footnote (p. 101 f.) that Vallabhadēva must belong to the first half of the tenth century, because his grandson Kayyaṭa,⁴ son of Chandrāditya, wrote a commentary on Ānandavardhana's *Dērisataha*⁵ in Kali 4078 expired and in Lōka [40]52 during the reign of Bhimagupta.⁶ The Kali and Laukika years correspond to A.D. 977–8, and Bhimagupta, grandson of queen Diddā, the Catharine II of Kaśmir, ruled nominally from A.D. 975 to 980–1.⁷ Vallabhadēva's father Ānandadēva seems to have held a high military appointment in Kaśmir; for he is styled “a sun on the firmament of the battlefield” and “the best of ministers”.⁸ From Vallabhadēva's commentary on Māgha, of which I possess a Śāradā MS., written in A.D. 1646 or 1647,⁹ we learn that he wrote also

¹ See my *Reports on Sanskrit MSS.*, No. 1, p. xi.

² See Professor Geiger's *Litteratur und Sprache der Singhalesen*, p. 9.

³ See the colophon on p. 58 below.

⁴ Four verses of Kayyaṭa are quoted in the *Subhāshitāvali*.

⁵ Printed in the *Kāvyamālā*, part 9, pp. 1–31.

⁶ Cf. *Ind. Ant.*, vol. 20, p. 154.

⁷ Kalhaṇa's *Rājatarangini*, translated by Dr. Stein, vol. 1, p. 262 f.

⁸ See the colophon in the *Kāvyamālā*, part 1, p. 114, and *Notices of Sanskrit MSS.*, vol. 10, No. 4064.

⁹ The date is given thus:—Śrī-Saptarshi-saṁvat 4722 Ashādha vati ashtamyaṁ Bhaumē iyāṁ ṭīkā samāptim nītā : “this commentary was brought to a close on

a commentary on Rudraṭa's *Alaṅkāra*,¹ and that his preceptor (*upādhyāya*) was Prakāśavarsha.² The latter is perhaps identical with the poet Prakāśavarsha who is quoted in the *Śārṅgadharapaddhati* and *Subhāshitāvali*, and with the author of a commentary on the *Kirātārjunīya*.³

Vallabhadēva's quotations in his commentary on the *Mēghadūta* can be traced to the following well-known works:—*Kumārasaṁbhara* (verses 1, 14, 94), *Bhartṛhari* (109), *Manu* (6), *Mahābhārata* (6, 106), *Raghuvamśa* (14, 94), *Rāmāyaṇa* (104), *Śiśupālavadha* (42), and *Sētubandha* (p. 54, note 4). In his commentary on the first fifteen *sargas* of Māgha's great poem I have found the following references, mostly anonymous:—*Amaru* (viii, 36, 37), *Udbhaṭa* (ix, 6), *Rigrēda* (iv, 4), *Kāmandaki* (ii, 81), *Kirātārjunīya* (i, 1, 8, 42; ii, 33, 93; iv, 16; vi, 47; viii, 53; ix, 22, 50; x, 8, 20, 21, 23, 76; xv, 1),

Tuesday the eighth *tithi* of the dark fortnight of Ashāḍha in the Saptarshi year 4722.” Dr. Fleet has kindly contributed the following remarks:—

“ This date is unsatisfactory, or, as Professor Kielhorn would have said, irregular. According to the results established by that scholar in *Ind. Ant.*, vol. 20. p. 149 ff., the day should fall in A.D. 1646, and we should take the month as *pūrnimānta* Āshāḍha vati 8 was Wednesday, 27 May. It is the case, indeed, that the *tithi* began on the Tuesday. But it began at about 19 hrs. 15 min. after mean sunrise; that is, about 1 hr. 15 min. after midnight. And, even if the writer was working at that hour, there was no reason for him to cite the *tithi* then beginning, unless, indeed, he sought to indicate (but in a most obscure manner) the very unusual time at which he was working: he should have cited the *tithi* vati 7, which gave the proper number of the day ending with the coming sunrise.

“ In the preceding year, A.D. 1645, the *tithi* vati 8 of the *pūrnimānta* Āshāḍha was Saturday, 7 June.

“ In the following year, however, A.D. 1647, the *tithi* vati 8 of the *pūrnimānta* Āshāḍha was Tuesday, 15 June.

“ The *tithi* vati 8 of Āshāḍha as the *amānta* month (ending with the new-moon) did not touch a Tuesday in any of the three years.

“ Perhaps the writer used the year 4722 as expired (instead of current), contrary to the general custom for this reckoning. Otherwise, he made a mistake in the year, giving 4722 instead of 4723; or he wrote *Bhaumē*, ‘on Tuesday’, instead of *Saumyē*, ‘on Wednesday’.”

¹ iv, 21; vi, 28.

² i, 35; iv, 55 (cf. *Subhāshitāvali*, edited by Peterson, Introduction, p. 59); x, 20.

³ *Cat. Cat.*, vol. 1, p. 347.

Kumārasambhava (iv, 64 ; vi, 33, 68 ; viii, 34 ; xiii, 58), *Kautilya* (ii, 111), *Charaka* (ix, 68 ; x, 72), *Tantrākhyāyiku* (v, 50 ; ix, 48, 57), *Taittirīyōpanishād* (xiv, 60), *Nāgānanda* (xv, 65), *Pātamjala* (*Yōgasūtra*, x, 76 ; xiii, 23 ; xiv, 62), *Bāṇa* (ii, 88 ; *Kādambarī*, xiv, 61 ; *Harshacharita*, x, 76), *Bhagavadgitā* (xii, 55 ; xiv, 64, 70, 79 ; xv, 16, 17, 27, 34), *Bhaṭṭanārāyaṇa* (*Vēṇīsamhāra*, iv, 12), *Bhaṭṭi* (viii, 34), *Bharata* (i, 10, 55 ; ii, 8, 89 ; viii, 29 ; ix, 64 ; x, 13 ; xiii, 66 ; xiv, 50), *Bhāmaha* (x, 33 ; xii, 35), *Manu* (v, 49 ; xiv, 35, 67), *Mahābhārata* (ii, 36, 37, 45, 73, 84, 86, 87 ; x, 32 ; xii, 56 ; xiii, 19 ; xiv, 6, 9, 55, 57), *Mēghadūta* (i, 42), *Mēdhāvirudra* (xi, 6), *Yajurvēda* (xiv, 23, 24), *Yajñavalkya* (xiv, 9), *Raghuvamśa* (iii, 62, 74 ; ix, 22), *Rudraṭa* (ii, 44, 88 ; viii, 26, 37 ; ix, 6 ; x, 33 ; xii, 55 ; xiii, 40), *Vararuchi* (*Lingānuśāsana*, i, 8), *Vishamabāṇazīlā* (ii, 72), *Śikshā* (xiv, 20), *Sāṃkhya-kārikā* (i, 33 ; xv, 27), and *Sētubandha* (x, 20, 33). It will be observed that all these works and authors belong to the period before A.D. 900, and thus confirm indirectly the date to which Pañḍit Durgāprasād assigns Vallabhadēva. In consideration of Vallabhadēva's comparatively early date, it seems worth mentioning that his commentary on verse 14 of the *Mēghadūta* does not find in the word दिन्नगानं—as Mallinātha did—an allusion to the Buddhist teacher Diinnāga.¹

Hitherto the printed texts of the epics of Kālidāsa and Māgha used to be accompanied by the commentaries of Mallinātha, who belongs to quite recent times.² While admitting that his commentaries are very learned, lucid, and methodical, I believe that Vallabhadēva's works, too, deserve to be published, on account both of their antiquity and of their comparative simplicity. They are not overloaded with

¹ Cf. Weber, ZDMG., vol. 22, p. 726 ff.; Max Müller, India, p. 306 f.; Keith, JRAS., 1909, p. 435 f.

² See the Preface of my edition of the *Prākritarūpavatara*, p. iv, note 4. To Mr. Kölāchala Śrinivāsa Rāo, a direct descendant of Mallinātha, I owe a copy of his Telugu version of Agastya's *Bālabhārata* (Bellary, 1908). In the English Preface to his work he states that Krishṇarāya of Vijayanagara (A.D. 1509 to 1529) is reported to have granted a village to a grandson of Mallinātha.

quotations which are liable to perplex and distract beginners, and Vallabhadēva's system of stating at the outset the contents and construction of each verse, instead of cramming his comments into a single long sentence, has its decided advantages. But what renders them specially valuable to us is the fact that they represent the text of Kālidāsa and Māgha as it was current in Kaśmīr about A.D. 900. The table on pp. xv–xix shows that Vallabhadēva's text omits all the verses which were considered spurious by Stenzler, while all the other recensions (with the exception of the *Vidyullatā*) exhibit several of them. In the remarks on No. xiv of the Appendix, I have demonstrated that Vallabhadēva, the *Vidyullatā*, and Gildemeister are right in excluding also the verse आशाद्यिति, which did not appear suspicious to Stenzler and others. It may be mentioned here that there remain two verses which are suspected by a competent judge, Īśvarachandra Vidyāsāgara : 62 and 70, and that the second of them is actually omitted in the *Vidyullatā*. Jinasēna, though anterior in time to Vallabhadēva, has incorporated in his poem nine of the spurious verses of the *Mēghadūta*, five of which are stamped as interpolations even by so late a writer as Mallinātha.¹ This fact makes me hesitate to attach much value to the numerous various readings of Jinasēna's text, some of which, on æsthetic grounds as well, appear to me due to innovations just as much as the spurious verses. The secluded position of that home of Sarasvatī, the Kaśmir valley, would account for the fact that Kālidāsa's work was there handed down in a purer condition to the time of Vallabhadēva, who may have had no cognizance of the corruptions which had already crept into the text on the other side of the snowy range in the time of Jinasēna. At any rate, as the present edition embraces the commentary of Vallabhadēva,

¹ See Appendix, Nos. iii–vii.

I was bound to present the text of the *Mēghadūta* in the same form in which it was known to that ancient commentator.

The commentary of Vallabhadēva, which I am now publishing for the first time, has been already utilized from MSS. by Professor Pathak¹ and Mr. Nandargikar.² But their remarks on and quotations from it are misleading, as they are based on the Nāgarī MS. D. This MS. is quite recent and contains nine spurious verses³ which are missing in the three Śāradā MSS. A, B, and C.⁴ Among the latter, A and C proved most correct and reliable, while B shares many corruptions with D. Whenever I considered it necessary to correct the commentary against all MSS. I have given their readings in a footnote.

The following abbreviations are employed in the footnotes on the text:—

A = a Śāradā MS. of the *Mēghadūta* with Vallabhadēva's commentary, purchased by me at Śrinagar in 1885; twenty-three leaves, of which 17-23 (originally numbered 43-49) exhibit bold, very archaic characters, while 1-16 are more recent

B = a Śāradā MS. of the same work in the Deccan College Library, Poona (No. 164 of 1875-6); twenty-four leaves.

C = a Śāradā MS. of the same work in the same library (No. 82 of 1883-4); leaves 138-160 (originally numbered 128-150).

D = a Nāgarī MS. of the same work in the same library (No. 84 of A, 1883-4); forty-nine leaves. Samvat 1857.

J = Jinasēna's *Pārvābhyyudaya*. When necessary, Pathak's edition is distinguished by J¹, and my own MS. by J².

M = *Mēghadūta*, with Mallinātha's commentary, edited by Nandargikar.

S = Stenzler's edition of the *Mēghadūta*.

¹ Introduction, p. 11 f.

² Critical Notice, p. 10 ff.

³ Appendix, Nos. iii to x, and xiv. At the end D exhibits the text (without commentary) of Nos. xvi to xviii, and A (sec. m.) the text of No. xvii.

⁴ As the entries under 'Vallabha' in Professor Pathak's synoptical table of verses are taken from D, they differ very considerably from the table on pp. xv-xix below.

Besides the four MSS. used for this edition, the catalogues register two other copies of Vallabhadēva's commentary. Of these, the MS. in the British Museum (No. 226 of Bendall's *Catalogue*) was not accessible to me, and a MS. mentioned by Bühler (*Gujarāt Catalogue*, fasc. 2, p. 98, No. 167) is reported to have been destroyed in a fire which broke out in the owner's house a few years ago.

Owing to its high poetical merit and its comparatively simple style the *Mēghadūta* is much used as a University textbook. I therefore considered it advisable to draw up a complete vocabulary, in which I have tried my best to ascertain the precise meaning of every word at every place. Only in rare cases has it been deemed necessary to differ from Vallabhadēva, whose explanation is then added in brackets. In the selection of the English equivalents of Sanskrit words, my chief guides were Monier-Williams' excellent Dictionary, in which the whole life-work of Böhtlingk is incorporated in a convenient form, and the smaller but valuable work of Apte; three prose translations of the *Mēghadūta*, by Colonel Jacob (Poona, 1870), Professor Pathak, and Mr. Nandargikar, especially the first of them, proved very helpful for the same purpose.

In conclusion, it is a pleasant duty to thank the Government of Bombay for having allowed me the use of the three Poona MSS., and Dr. F. W. Thomas, who was good enough to obtain them for me from India.

E. HULTZSCH.

HALLE (SAALE).
August 26, 1910.

CORRESPONDENCE OF VERSES IN DIFFERENT
RECENSIONS OF THE MEGHADŪTA

Vallabhadēva.	Mallinātha.	<i>Vidyllatā.</i>	Jinasēna.	<i>Nemītūta.</i>	Pánabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9	12	12	12	12	12	12	12	12	12
10	9	9	10	9	9	9	9	9	9
11	10	10	9	10	10	10	10	10	10
12	11	11	11	11	11	11	11	11	11
13	13	13	13	13	13	13	13	13	13
14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	19	18	19	18	18	18
19	19	19	19	20	19	20	20	19	19
20	20	20	20	21	20	21	21	20	20
21	21	21	21	22	21	22	22	21	21

Vallabhadēva.	Malinātha.	<i>Vidyullatā.</i>	Jinasēna	<i>Nēnidūta.</i>	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson	Gildemeister.	Stenzler.
22.	23	22	22	24	23	24	24	23	22
23	24	23	23	25	24	25	25	24	23
24	25	24	24	26	25	26	26	25	24
25	26	25	25	27	26	27	27	26	25
26	27	26	26	28	27	28	28	27	26
27	28	27	27	29	28	29	29	28	27
28	29	28	28	30	29	30	30	29	28
29	30	29	29	31	30	31	31	30	29
30	31	30	30	32	31	32	32	31	30
31	32	31	31	33	32	33	33	32	31
32	36	32	34	36	33	34	34	33	32
33	37	33	35	37	34	35	35	34	33
34	38	34	36	38	35	36	36	35	34
35	39	35	37	39	36	37	37	36	35
36	40	36	38	40	37	38	38	37	36
37	41	37	39	41	38	39	39	38	37
38	42	38	40	42	39	40	40	39	38
39	43	39	41	43	40	41	41	40	39
40	44	40	42	44	41	42	42	41	40
41	45	41	43	45	42	43	43	42	41
42	46	42	44	46	43	44	44	43	42
43	47	43	45	47	44	45	45	44	43
44	48	44	46	48	45	46	46	45	44
45	49	45	47	49	46	47	47	46	45
46	50	46	48	50	47	48	48	47	46
47	51	47	49	51	48	49	49	48	47
48	52	48	50	52	49	50	50	49	48

Vallabhadēva.	Mallinātha.	<i>Vidyullatā.</i>	Jinasēna.	Nēmidūta.	Pánabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
49	53	49	51	53	50	51	51	50	49
50	54	50	52	54	51	52	52	51	50
51	55	51	53	55	52	53	53	52	51
52	56	52	54	56	53	54	54	53	52
53	57	53	55	57	54	55	55	54	53
54	58	54	56	58	55	56	56	55	54
55	59	55	57	59	56	57	57	56	55
56	60	56	58	60	57	58	58	57	56
57	61	57	59	61	58	59	59	58	57
58	62	58	60	62	59	60	60	59	58
59	63	59	61	63	60	61	61	60	59
60	64	60	62	64	61	62	62	61	60
61	65	61	63	65	62	63	63	62	61
62	66	62	64	66	63	64	64	63	62
63	67	63	65	67	64	65	65	64	63
64	68	64	66	68	65	66	66	65	64
65	69	65	71	71	66	67	67	66	65
66	72	66	72	72	69	68	68	67	66
67	76	69	67	73	73	72	72	71	69
68	75	68	74	74	72	71	71	70	68
69	74	67	73	75	71	70	70	69	67
70	78	—	68	80	75	69	69	68	70
71	79	70	79	81	76	73	73	72	71
72	81	71	80	82	78	74	74	73	72
73	82	72	81	83	79	75	75	74	73
74	83	73	82	84	80	76	76	75	74
75	84	74	86	85	81	77	77	76	75

Vallabhadēva.	Mallinātha.	<i>Vidjullatā.</i>	Jinasēna.	<i>Nemidūta.</i>	Pánabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler
76	85	75	87	86	82	78	78	77	76
77	86	76	88	87	83	79	79	78	77
78	87	77	89	88	84	80	80	79	78
79	88	78	83	89	85	81	81	80	79
80	89	79	84	90	86	82	82	81	80
81	90	80	85	91	87	83	83	82	81
82	91	81	90	92	88	84	84	83	82
83	92	82	91	93	89	85	85	84	83
84	93	83	92	94	90	86	86	85	84
85	98	87	96	95	94	90	90	89	89
86	94	84	93	96	91	87	87	86	85
87	95	85	94	98	92	88	88	87	86
88	97	86	95	97	93	89	89	88	88
89	96	88	97	99	95	91	91	90	87
90	100	90	99	100	97	95	98	92	91
91	99	89	98	101	96	94	92	91	90
92	101	91	100	102	98	96	94	93	92
93	102	92	101	103	99	97	95	94	93
94	103	93	102	104	100	98	96	95	94
95	104	94	103	105	101	99	97	96	95
96	105	95	104	106	102	100	98	97	96
97	106	96	105	107	103	101	99	98	97
98	107	97	106	109	104	102	100	99	98
99	108	98	107	108	105	103	101	100	99
100	109	99	108	110	106	104	102	101	100
101	110	100	109	111	107	105	103	102	101
102	111	101	110	113	108	107	104	103	102

Vallabhadēva.	Mallinātha.	<i>Vidyullatā.</i>	Jinasēna.	<i>Nemidūta.</i>	Pānabokke.	Tanjur.	Wilson.	Gildemeister.	Stenzler.
103	112	102	111	114	109	108	106	105	103
104	113	103	113	115	110	109	107	106	104
105	114	104	112	116	111	110	108	107	105
106	115	105	114	117	112	111	109	108	106
107	116	106	115	118	113	112	110	109	107
108	117	107	116	119	114	113	111	110	108
109	118	108	117	120	115	114	112	111	109
110	120	109	119	122	117	116	113	112	111
111	121	110	120	123	118	117	115	113	112

MEGHADŪTA

यस्य भृङ्गावतिः कण्ठे दानाशोराजिराजिते ।
भाति रुद्राच्चमालेव स नः पायाद्वाणाधिपः ॥ १ ॥^१

कालिदासवचः कुच व्याख्यातारो वयं छ च ।
तदिदं मन्ददीपेन राजवेशमप्रकाशनम् ॥ २ ॥

तथापि क्रियते ६ स्थाभिर्मेघदूतस्य पद्मिका ।
उत्तताश्रयमाहात्म्यस्त्रूपस्थातिलालसैः ॥ ३ ॥

अथ यदेतद्वाव्याचष्टे किमेतदुच्यते । मन्ददूतश्चवणावभावाच्चहा-
काच्चमपि खण्डकाच्चवन्न भवति । तथाख्यायिकाच्चपदेशस्तु दूरापेत
एवाच । प्रावृडाश्रयः प्रवासविप्रलभः क्वचर्वर्णयितुमिष्टोऽच । स च
नायकमनाश्रित्य वर्णमानस्था^२ रसवत्तां न धारयति । न च शृङ्गा-
रविधानम् । गुद्यकोऽच नायकतयाश्रितः । तस्य च विरहोचत्तत्त्वा-
द्युत्ये मेघप्रेरणमपि^३ नायुक्तमिति केलिकाच्चमित्येतत्सर्वं^४ स्वस्थम् ॥

कश्चित्कानां विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः^५
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण^६ भर्तुः ।

^१ This verse is found only in D. The whole subsequent passage as far as verse 1 of the text is missing in A and C.

^२ वर्णमानं B, D. ^३ मेघे B, D. ^४ ०काच्चमित्येतं B, D.

^५ स्वाधिकारात्मत्तः J, M, S. ^६ ०भोग्येन A, B, C, D. The reading of the text is required in accordance with Pāṇ. viii, 4, 13.

यक्षश्चके जनकतनयास्तानपुण्योदकेषु
स्तिंगम्भायातस्थु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिद्बचः पुण्यजनो रामगिर्याश्रमेषु चिच्चकूटाचलतपोवनेषु वसतिं
चक्रे वधात् । निजपुरीमलकामपहाय तत्र वासे कारणमाह । भर्तुः
प्रभोर्धनदस्य शापेनालंगमितमहिमा नष्टतेजाः । कीदृशेन । कालाविर-
हगुरुणा प्रियाविरहदुःसहेन । तथा वर्षभोग्येण^१ संवत्सरमनुभावेन ।
किमिति तेनास्य शापोऽदायीत्याह । स्वाधिकारप्रमत्तो निजव्यापाराव-
लिप्तः । स हि जायायां व्यसनित्वात्स्वमधिकारमनपेक्षमाणो राजराजेन ।
तथैव तत्र वर्षं विरहोऽस्तु । महिमा ते नश्यत्विति श्रस्तः । रामाद्रिमतः
स आययौ । कीदृशेष्वाश्रमेषु । जनकतनयास्तानपुण्योदकेषु सीतामञ्ज-
नपविचतोयेषु । यदध्यासितमहंस्त्रिस्त्रिति तीर्थं प्रचक्षते^२ । राघवसंनि-
धानेऽपि सीतायाः प्रशंसा शृङ्गाराश्रयत्वेन काव्यस्य चिकीर्षितत्वात् ।
तथा स्तिंगम्भा अपरुषाऽक्षयाप्रधानास्तरवो चेष्टिति सेवत्वकथनम् ।
वर्षं भोग्यो वर्षभोग्यः । काला अत्यन्तसंयोगे चेति^३ समासः । रामगिरिरच
चिच्चकूटः । न तु ऋष्ममूकः । तत्र सीताया वासाभावात् । सर्वत्र
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । प्रवासविप्रलभ्यो रसः ॥ १ ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिद्बलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रशमदिवसे^४ मेघमाश्चिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं दर्श ॥ २ ॥

ततोऽसौ चक्रः कतिचित्प्राप्ताचासान्नीत्वातिवाह्य तस्मिन्नद्रौ
चिच्चकूटे मेघं ददर्शालोकितवान् । अबलाविप्रयुक्तः प्रियाविरहितः ।
अतश्च दौर्बल्यात्कनकवलयभ्रंशेन सौवर्णकटकपातेन रिक्तप्रकोष्ठः शून्य-
भुजः । कामी व्यसनो । कीदृशम् । आश्चिष्टसानुमालिङ्गिताद्रिप्रस्थम् । अत-

¹ ओभोग्येन A, B, C, D ; cf. p. 1, note 6. ² *Kumārasaṁbhava*, vi, 56. ³ Pāṇ. ii, 1, 28, 29. ⁴ प्रशमदिवसे J, M, S.

४ वप्रकीडार्थं तटाधातकेखिनिमित्तं परिणतो दत्तप्रहारो यो गजस्तद्व-
त्प्रेषणीयं दृश्यम् । सानुलभेभनिभमित्यर्थः । कदा । आषाढस्य प्रशमदिवसे
समाप्तिदिने यीम्बावसाने । केचित्तु शकारथकारयोर्लिपिसारूपमोहात्
प्रथम इत्युच्चः कथं कथमपि चेतमेवार्थं प्रतिपन्नाः । वर्षाकालस्य प्रसुतत्सा-
दादिदिनमित्येतत्त्वतीव चिरञ्जम् ॥ २ ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः केतकाधानहेतो-^१
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽयन्यथावृत्तिं चेतः
कण्ठाश्वेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्ये ॥ ३ ॥

तस्य जीमूतस्य पुरोऽयतः कथमपि स्थित्वा राजराजस्य वैश्रवणस्यानु-
चरो भृत्योऽन्तर्वाष्पोऽसुकण्ठः किमपश्चायमानं वसु चिरं दध्यावचि-
न्तयत् । कीदृशस्य । केतकाधानहेतोः केतकाश्वपुष्पजननकारणस्य ।
प्रावृष्टि तेषामुद्भवात् । अथ जलददर्शनमाचेण कस्मादस्यान्तर्वाष्पत्वं धानं
चेत्याह । सुखिनोऽप्यवियुक्तस्यापि मेघालोके वर्षाकाले चेतोऽन्यथावृत्ति
सविपर्ययमनल्पोत्कण्ठासंकुलम् । किं पुनः कण्ठाश्वेषप्रणयिनि प्रियतमाख्ये
जने दूरवर्तिनि सति । वर्षासमयमागतमवलोक्य स्वस्या अपि यत्रोत्क-
ण्ठन्ते तत्र विरहिणां का कथेवर्थः । कण्ठाश्वेष एव प्रणयोऽर्थिता विवते
यस्य । मेघा आलोकन्ते यस्मिन्निति वर्षाः । स्वरूपात्प्रचुतावस्थमन्यथा-
वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्वे नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी^२
जीमूतेन स्वकुशलमयी हारयिष्यन्ववृत्तिम् ।
स प्रत्ययैः कुटजकुमुमैः कल्पितार्धाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

^१ कौतुकाधान० J, M, S.

^२ नार्थ० S.

ततोऽसौ गुह्यकस्त्वै मेघाय स्वागतं व्याजहार । श्रीभनमागतं ते
ऽस्त्वित्यब्रवीत् । प्रीतिप्रमुखाणि स्नेहपूर्वकाणि वचनानि यत्र स्वागते
तवया । भद्र स्वस्थोऽसि । कुशलं ते सर्वत्र । विश्रम्यताम । पवित्रीक्रिय-
तामिदं स्थानमिति । कीदृशोऽसौ । जीमूतेन मेघेन स्वकुशलमधीमात्र-
श्रेयोरूपां प्रवृत्तिं वाच्चां हारयिष्यन्नायिष्यन् । यतोऽसौ दयिताया
जीवितालम्बनं प्राणसंधारणमर्थयते । भर्तृकल्पाणाधिगमाङ्गि प्रियतमाना-
समाश्वासो आयते । कीदृशाय तस्मै । सरसैः कुटजुकुसुमैः कल्पितार्घाय
विहितपूजाय । अत एवासौ प्रीतः । आषाढस्य प्रशमदिवस इति¹ य
एवार्थं उक्तः स एव प्रत्यासन्ने नभसीत्यनूदितः । नभाः आवणः । यदि
वा यज्ञदनिचितत्वात्प्रत्यासन्ने निकटवतिनीव नभसि गगन इति व्याख्य-
यमिति केचित् । गगन एव जीमूतो वाच्चां नयति । स हि प्रीतिं कुर्वन्ना-
ययति । प्रीत्या हारयिष्यन्निति णिजुत्पत्तिः । ततो लृट शेषे चेति²
चकारात्क्रियार्थायामुपपदे लृट । प्रवृत्तिं हारयितुं स्वागतं व्याजहा-
रेत्यर्थः । जीमूतेनेति हक्कोरन्यतरस्यामिति³ पचे यथाप्राप्तं कर्तृत्वम् ।
तस्मा इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति⁴ संप्रदानवचनम् ॥ ४ ॥

नन्वचेतनस्य मेघस्य द्रूत्यं कथमित्याह ।

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्वेतनाचेतनेषु⁵ ॥ ५ ॥

गुह्यकः पुण्यजन औत्सुक्यादुत्कण्ठावशादिव्यवमपरिगणयन्नविमृशन्तं
मेघं यथाचे प्रार्थयत । किमित्याह । क्व मेघः क्व संदेशार्था वाच्चावस्तुनि ।
मेघस्तावज्ञुमज्योतिःसलिलमरुतां समुदायाः । धूमादिमयान्वचेतनानि
ह्यभाणि । संदेशार्थाः पटुकरणैश्चतुरेन्द्रियैः प्राणिभिर्मानवैः प्रापणीया
नेतुं शक्याः । न तु निर्बुद्धिभिः । कथं तद्योतदसौ न विमृष्टवानित्याह ।

¹ See verse 2.

² Pāṇ. iii, 3, 13.

³ Pāṇ. i, 4, 53.

⁴ Vārttika on Pāṇ. i, 4, 32.

⁵ प्रकृतिकृपणा० J, M, S, D.

यस्मावे कामार्ता मदनवागुरापीडितासे चेतनाचेतनेषु सिंहपादपादिषु
प्रणयक्षपणाः प्रार्थनादीना भवन्ति । न हि ते विषयमविषयं वा विवेकं
समर्था इति भङ्गा कविः स्वदोषं निरस्यति ॥ ५ ॥

तामेव याज्ञा चादृपूर्विकामाह ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां¹

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशादूरबन्धुर्गतोऽहं

याज्ञा वन्ध्या² वरमधिगुणे नाथमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

यतस्त्वामहमेवविधं वेदातोऽहं प्रार्थित्वं प्राप्तः । कोदृशम् ।
पुष्करावर्तकानां प्रलयमेघानां वंशे कुले जातमिति कुलीनत्वोक्तिः ।
तथा मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषमात्यपुरुषमिति प्रभावकथनम् ।
प्रकृतिषु ह्यमात्याः प्रधानभूताः । इन्द्रस्य च मेघा एव प्रियकराः ।
प्रकृतिषु प्रकृतिश्चासाविति वा पुरुषः प्रकृतिपुरुषः ॥ स्वाम्यमात्यौ च
राष्ट्रं च कोशो दुर्गं बलं सुहृत् । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमु-
च्यते³ ॥ कामरूपं मनोज्ञं स्विक्षारूपं वा । बङ्गरूपत्वान्वेघानाम् । तदेव
वच्यति । पुर्षमेघीकृतात्मेति⁴ । अत एव विधिवशादहं दूरबन्धुरसंनिहि-
तदारस्त्वर्थर्थित्वं गतो याज्ञाकरः संपन्नः । यदेवंगुणयुक्तोऽहं तर्हि
किमित्येतावता मध्यर्थनेत्याह । यस्मादधिगुणे कुलादिगुणोत्कृष्टे पुरुषे
याज्ञा वन्ध्या निष्फला वरं भद्रम् । अलज्जावहत्वात् । न त्वधमे निष्ठाष्टे
लब्धकामा प्राप्नेष्टार्थापीति । भिन्नलिङ्गत्वेऽपि सामान्योपकमात्सामाना-
धिकरण्यम् । यथा । वरं कूपशताद्वापीत्यादौ⁵ ॥ ६ ॥

न च तवास्तदर्थनानङ्गीकरणं⁶ युक्तमित्याह ।

संतप्नानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्वेषितस्य ।

¹ पुष्कला० J. ² मोघा J, M, S, D. ³ Manu, ix, 294.

⁴ See verse 43. ⁵ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's *Indische Sprüche*, No. 5959. ⁶ °दर्थानङ्गी० A; °दर्थादङ्गी० B, C.

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

हे पद्मोद संतप्तानाममुदानेन त्वं यदा शरणं चाणं भवसि तत्त्वमापि
विरहसंतप्तस्य संदेशं वाच्चां प्रियायाः सकाशं हर नय प्रापय । धनपति-
क्रोधविशेषितस्येति संतप्तस्यप्रतिपादनम् । क्व मया गन्तव्यमित्याह ।
गुद्यकाधिपानां वसतिरलका नाम पुरी ते गन्तव्या यातव्या । न च सा
दुर्जनेत्याह¹ । बाह्योद्याने कैलासोपवने । बाह्यं च तदुद्यानं च । तत्र
स्थितो यो हरसत्य शिरश्चन्द्रिकया धौतानि हर्म्याणि यत्र सा दिनेऽपि
विचालितसौधा । त इति छत्यानां कर्तृरि वा² ॥ ७ ॥

त्वामाखुङ्दं पवनपदवीमुन्हीतालकानाः
प्रेक्षिष्ठन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः³ ।
कः संनद्दे विरहविधुरां त्वयुपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव⁴ जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

वातमार्गं खमुद्रतं भवन्तं पान्थाङ्गना विरहिष्ठोऽलकानुत्तिष्ठ
द्रस्यन्ति । यतः प्रत्ययान्निश्चयोत्पादनादाश्वसन्त्यः । अयं जीमूत
उदितः । अचावश्चमस्त्राणेश्वरैरागनव्यमिति । तद्दर्शनमात्रे कस्मादाशा
छतेत्याह । त्वयि संनद्दे छतोद्योगे सति वियोगाकुलां प्रेयसी क उपेक्षेत
विरहयेत् । यद्यन्योऽपि जनस्तादृशो न स्यात् । कीदृशः । मादृशः⁵
पराधीनवृत्तिः⁶ । अय वा कोऽन्यो जनो आयामुपेक्षेतेत्यत्र संबन्धः ।
स्वार्थीना हि कान्ताभिः सह रममाणाः प्रावृष्टमतिवाहयन्ति । संनद्दादयः
शब्दा एवमादावौपचारिकाः ॥ ८ ॥

¹ दुर्जनेति वक्तुमाह B. ² Pāṇ. ii, 3, 71. ³ ऋषसन्त्यः M, S.

⁴ ऋषयमिव J. ⁵ मादृश इव A. ⁶ A adds भवेत्;
B and D read यदि मादृशो दुर्भगोऽन्योऽपि परायन्तो [D inserts
जनो] भवेत्. C omits the text and commentary of verses 7
and 8.

रदानी प्रायेणोपदेशमाह ।

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्गितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवता^१ यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुषणम् ॥ ९ ॥

आमुं शैलं चिच्कूटमालिङ्ग्यापृच्छस्व सोत्कण्ठं ज्योक्कुरु । यतः प्रिय-
सखमिष्टमिच्चम । मेघानां ह्यद्रयः सुहृदः । तत्सेषामुदयात् । सखा च
गमनकाले ज्योक्क्रियते । कीदृशममुम् । तुङ्गमुञ्चतम् । तथा सर्वजनपूज्ये
रामपदै रामपादैर्मेखलासु नितम्बभागेष्वङ्गितं मुद्रितमिति पावन-
त्वोक्तिः । सखिधर्ममाह । यस्याद्रेः काले काले सर्वस्मिन्समागमसमये
त्वया सह संयोगमेत्य चिरविरहजमुषणं वाष्पमूष्माणं त्वजतः स्नेहव्यक्ति-
भवति । यः स्त्रिह्यतीत्यर्थः । पर्वता हि जलदवृथा स्त्रिगृहा भवन्ति वाष्पं
च मुञ्चन्ति । एतदेव सुहृत्वं यच्चिरेण सख्यौ दृष्टे वाष्पस्तेहौ जायेते ।
आपृच्छसेत्याङ्गि नुप्रच्छोरित्यात्मनेपदम्^२ । प्रियद्वासौ सखा चेति
प्रियसखः । राजाहः सखिभ्यष्टच^३ । संयोगमेत्येति वाष्पमोक्षापेचं पौर्वकाच्चं
स्नेहक्रियापेचं वा ॥ ९ ॥

न च त्वमेकाकी भविष्यसीति शुभनिमित्तकथनात्साधयन्नाह ।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्तोयगृध्रुः^४ ।
गर्भाधानस्थिरपरिचया^५ नूनमाबङ्गमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ १० ॥

यथेदं शुभमीच्यते तथा निश्चितं नेच्चुन्दरं त्वामाकाशे बलाकाः
सेविष्यन्ते अथिष्यन्ते । किमितीत्याह । हितो वातो यथा त्वां मन्दं मन्दं
प्रेरयति यथा चायं चातको मयूरो मधुरं कूजति । वामो वामपार्वत्यस्थो
वल्लुवादी वा । तोयगृध्रुर्जलमभिलाषुकः । वार्षिकलिङ्गदर्शनाद्वलाका

^१ भवतो J, M. ^२ *Vārttika* on Pāṇ. i, 3, 21. ^३ Pāṇ. v, 4, 91.

^४ चातकस्ते सगच्छः J, M, S. ^५ ऋणपरिचयात् J, M, S, D.

अथायास्थनीति प्रावृद्धधर्मोऽयम् । कीदृशस्ताः । गर्भाधानेन स्थिरः
परिचयो यासां ताः । मेघगर्जितेन हि ताः सर्वा भवन्तीति वाच्चां¹ ।
आबद्धमाला रचितपङ्क्षयः । मन्दं मन्दमित्याधिक्ये द्वितम्² ॥ १० ॥

न च तव निरर्थकः ल्लेशो भविष्यतीत्याह ।

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मव्यापन्नामविहतगतिर्दृष्ट्यसि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपातप्रणयि³ हृदयं विप्रयोगे रुणङ्गि ॥ ११ ॥

तां भ्रातृजायां मित्रभार्या निश्चितमव्यापन्नाममृतामीक्षिष्यसे । कीदृ-
शीम् । दिवसगणनातत्पराम् । कियाञ्कालो गतः । कियाञ्चीष
इत्यवधिगणनापरायणाम् । यत एकपत्नी पतिव्रताम् । एकः पतिर्यस्याः
सा ताम् । एवंविधां चेत्कथं तर्हयापन्नामित्याह । यस्मान्नारीणां
प्रियविरहे हृदयमाशाबन्धः प्रायेण रुणङ्गवलम्बते । यतः कुसुमसदृशम् ।
अत एव सद्यःपातप्रणयि तत्पणविनाशोनुखम् । एवंविधमप्याशया
धार्यते । नूनमसाकं पुनः प्रियेण संयोगो भावीति । आशाबन्ध आशा-
बन्ध इव । यथाशाबन्धो जालकारक्षततनुनिकरः कुसुममपि शुष्कं
वातेरितं रुच्चे । चशब्दः पूर्ववाक्यापेचया समुच्चये । एवमन्यत्र । प्रणयः
प्रीतिरुच्युतता । एकपत्नीमिति नित्यं सपत्न्यादिव्यिति⁴ डीब्नकारौ ।
भ्रातृजायाशब्दे च्छतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य⁵ इत्यल्लुगभावस्त्रिन्यः ॥ ११ ॥

सहायान्तरसंपत्तिमाह ।

कर्तुं यज्ञं प्रभवति महीमुच्छ्वलिन्धामवन्ध्यं⁶

तच्छूत्वा ते अवणमुभगं गर्जितं मानसोन्काः ।

¹ Cf. Windisch, *Buddha's Geburt*, pp. 25 and 223. ² Cf. p. 10, line 1. ³ सद्यःपाति J, M, S. ⁴ Pāṇ. iv, 1, 35.

⁵ Pāṇ. vi, 3, 23. ⁶ °मुत्सिलिन्धामवन्ध्यं A, B, C ; °मुच्छ्वलीन्धा-
मवन्ध्यां J, M ; °मुच्छ्वलीन्धातपत्रां S ; °मुच्छ्वलिन्धातपत्रां D. Cf.
Hēmachandra's *Anekārthasamgraha*, iii, 605 f., and *Uṇādīgāna-
sūtra*, 396.

आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ १२ ।

तत्त्वदीयं धनितमाकर्णं तव राजहंसा अनुचराः कैलासाद्विपर्यन्तं
भविष्यन्ति । यतो मानसोत्का मानसोन्मनसः । प्रावृषि हि ते शरणार्थं
तत्र चान्ति । किं तद्वर्जितमित्याह । यत्यहीमवनिमुच्छिलिन्ध्रामुद्भूतशिलि-
न्ध्राख्यकुमुमां विधातुं प्रभवति शक्नोति । तानि हि मेघगर्जितेन
जायन्ते । अत एव तदवन्धं सफलम् । अवणसुभगं करणसुखकारीति
चादुपदम् । कीदृशा हंसाः । बिसानां किसलयानि तेषां केदः खण्डः
स एव पाथेयमध्यभोजनं विद्यते येषां ते तथोक्ताः । बिसकिसलयच्छेदैर्वा
पाथेयवन्त इति विग्रहः । आ कैलासाद्वित्यव्ययीभावो विभाषितः^१ ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु^२ कथयतस्त्वत्रयाणानुकूलं^३
संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोचपेयम्^४ ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यच्च
स्त्रीणः स्त्रीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्य^५ ॥ १३ ॥

हे जलद मम गदतोऽध्यानं तावद्वद्वमनहितमाकर्णय । तदनन्तरं
श्रोचपेयं करणानन्दनं संदेशं श्रोष्यसि निश्चमयिष्यसि । कीदृशं मार्गमित्या-
नुकूलमाह । खिन्नः खिन्न इति । आन्तः^६ संस्त्वं यत्र मार्गेऽद्रिषु पदं
न्यस्य क्रमं निचिय गन्तासि यास्यसि चीणप्रायस्य नदीनामगुरु-
तोयमुपयुज्य पीत्वा शीघ्रं यास्यसि । पानविश्रामौ हि पथि सुतरा-
मुपयुज्यते । तदनुतदुपरीत्यादयः पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्साधवः । अव्ययेन
हि षष्ठीसमासो निषिधते^७ । श्रोचपेयमिति छत्रैरधिकार्थवचने^८ ।
खिन्नः खिन्न इत्यादावाधिके द्वित्यमिति कर्मधारयवन्त्वात्सुब्लुप्त भवति^९ ।

^१ Pāṇ. ii, 1, 13.

^२ मन्त्रः शृणु J.

^३ ऊरुरूपं J, M, S, D.

^४ श्रव्यबन्धम् J.

^५ चोपभुज्य M, D.

^६ विश्रान्तः A, B, C, D.

^७ Pāṇ. ii, 2, 11.

^८ Pāṇ. ii, 1, 33.

^९ Pāṇ. viii, 1, 11 ;

i, 2, 46 ; ii, 4, 71.

आधिके च द्विखमामेडितमिति महत्या संज्ञया^१ ज्ञापितम् । गन्तासीति
लुट् । परिलघ्बिति क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥

मार्गप्रारभमाह ।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्वदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं^२ मुग्धसिङ्घाङ्गनाभिः ।
स्थानादसात्सरसनिचुलादुत्पतोदद्युखः खं
दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेहान्^३ ॥ १४ ॥

अस्मात्प्रदेशात्तमुत्तराभिमुखः खमुग्धच्छ । सरसा निचुला वेतसा
यत्तेति प्रावृद्धर्णनम् । त्वं कीदृशः । चकितचकितं सत्रासमुद्क्राभिर्मुग्ध-
सिङ्घवधूभिरित्य दृष्टोत्साहो दृष्टोदमः । कथमित्याह । पवनो वायुः किं
स्विदचलश्चिखरं हरत्यपनयति । अतश्च पातशङ्कया चकितत्वम् । अत
एव मुग्धत्वम् । किं कुर्वन् । दिङ्गागानामाशाकरिणां पथि स्थूलहस्ताव-
लेहाग्नाहाकररयदान्वर्जयन् । ते हि तं प्रतिद्विरदभान्या यहीतुमिच्छन्ति ।
दिङ्गागास्य पातालादारभ्य । यदाह । मन्दाकिन्याः पथः शेषं दिम्बार-
णमदाविलम्^४ । तथा । नदत्वाकाशगङ्गायाः स्रोतस्युहामदिग्गजे^५ ।
चकितचकितमिति प्रकारे द्रित्यम्^६ ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर^७ इव प्रेष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वलमीकायात्प्रभवति धनुष्ठरणडमाखरणडस्य^८ ।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्यते ते
वर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य^९ विष्णोः ॥ १५ ॥

^१ Pāṇ. viii, 1, 2. ^२ दृष्टोच्छाय० S, D. ^३ लेपान्
J, M, S, D. ^४ Kumārasambhava, ii, 44. ^५ Raghuvamśa,
i, 78. ^६ Pāṇ. viii, 1, 12. ^७ रत्नच्छाय० J. ^८ धनुःखण्ड०
J, M, S; but see p. 11, note 2. ^९ वेषस्स J, M, S, D;
cf. Mañkha's Kōśa, 541.

एतत्पुरस्तादये वल्लीकायात्पिपीजाकोत्खातमृत्युटप्रान्तादाखण्डल-
खेन्द्रस्य धनुष्ठवण्डं चापैकदेशः प्रभवत्युत्पद्यते । सर्पगर्भं वल्लीकमिति
सुरचापस्य प्रावृष्टिं प्रभव इत्यागमः¹ । कीदृशं तत् । अनेकवर्णत्वाद्वित्तच्छा-
याव्यतिकर इव बड्डविधमणिकान्तिसंपर्कवत्प्रेषणीयं रम्यम् । येन च तव
हृष्णं शरीरमतितरां कान्तिमापत्यते । यथा वज्रवरूपस्य हरे: प्रसरत्वा-
न्तिना पिञ्ज्रेन वपुः कान्तिमाप्नवत् । गोपा हि प्रायेण शवरवच्यायूरपि-
ञ्जधारणः । प्रसङ्गाच्च वर्षावर्णनमपि कविना क्रियत इति मार्गोप-
देशे²पि नास्य स्नोकस्थानवसरः । वत्तिकरो मिश्रीभावः । धनुष्ठवण्ड
इति नित्यं समाप्त इति² षत्म ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भूविलासानभिज्ञैः³
प्रीतिस्त्रिग्नैर्जेनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।
सद्यःसीरोत्कषणमुरभि क्षेचमारुत्य मालं⁴
किंचित्पश्चात्पवलय गतिं भूय⁵ एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

मालमुड्हारं⁶ चेत्रं किंचित्पश्चानागरूद्ध्य पश्चादनन्तरमुत्तरेणोत्तरस्यां
दिशि भूयो बड्डतरं गतिं प्रवलय व्यावर्तय । मालं हि दक्षिणाशास्यं
तेन चोत्तराशा गत्येति गतिप्रवलनम् । मालारोहणं वृथ्या वधूप्रीत्यर्थम् ।
मालेन हि तदुपरिभवमाकाशं लक्ष्यते । कीदृशस्त्वम् । वृष्टिदानात्तव्या-
यत्तं कृषिफलमित्यतो हेतोर्जेनपदवधूलोचनैः पीयमानः साभिलाषं
दृश्यमानः । कीदृशैः । याम्यत्वाद्भूविलासानभिज्ञैः । अत एव प्रीतिवशा-
त्स्त्रिग्नैररूपैः । कीदृशं मालम् । सद्यस्तत्पदां सीरेण हलेन यदुत्कषणं
विलेखनं तेन मुरभि सुगन्धिं । हलोत्कष्टा हि भूर्जलदजलकणव्यतिकरा-
त्सुरभिर्भवति । प्रवलनं स्फिरणम् । उत्तरेणेत्यनवन्तः⁷ ॥ १६ ॥

¹ Cf. Nandargikar's Notes, p. 20, lines 9-12. ² Pāṇ. viii, 3, 45. ³ भूविकारानभिज्ञैः J, M. ⁴ सालं A, B, C.

⁵ किंचित्पश्चात्प्रज्ञ लघुगतिर्भूय J, M, S, D. ⁶ For *uddāra*, 'an alluvial plateau', see *Rājatarāṅgiṇī*, translated by Stein, vol. ii, p. 425 f. ⁷ Pāṇ. v, 3, 35.

त्वामासारप्रशमितवनोपस्थवं साधु मूर्धा
वस्थ्यत्यधश्चमपरिगतं सानुमानामकूटः ।
न शुद्रोऽपि प्रथममुकृतापेक्षया संशयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥ १७ ॥

अधश्चमेण परिगतं व्याप्तं भवन्तं सानुमानद्विरामकूटो मूर्धा शृङ्खेण
साधु सम्यग्वस्थति धारयिष्यति । यत आसारेण प्रशमितवनोपस्थवस्थम् ।
त्वया ह्यस्य वेगवर्षेण दावायिर्निर्वापितः । किमित्येतावता शिरसा
वहनमित्याह । न चुद्रोऽपीत्यादि । संशयाय वासार्थं सुहवायाते सति
चुद्रोऽपि दुर्जनोऽपि विमुखो न भवति । किं पुनर्यस्तथा तेन प्रकारे-
णोच्चैरुपत्ततः । कुतः । प्रथमसुकृतापेक्षया । आदावेतेन मे महदुपकृतम् ।
इदानीमेतस्याहं प्रत्युपकरोमीति पूर्वोपकारप्रत्यालोचनया न पराद्यु-
खीभावः । चुद्रः खलो ह्रस्वस्थ । उच्चैः प्रांशुर्महामनाश । वस्थतीति वहे
रूपम् । सानुमान्पर्वतः । तथेत्यनेनोच्चैस्वस्थ प्रसिद्धिमाह ॥ १७ ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननामै-
स्वय्यारूढे शिखरमचलः स्त्रिग्धवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाराङ्गः॥ १८ ॥

तथि शृङ्खमुद्रते सत्यामकूटोऽचलो निश्चितं सुरयुगलालोकनीयां
रम्यां दशामापत्यते । यतः परिणतफलद्योतिभिः पञ्चामशोभिभिर्वना-
मवृत्तैश्छन्नोपान्तश्छादितपर्यन्तः । त्वमपि स्त्रिग्धवेणीसवर्णोऽरूपकेश-
कलापकालः । अतस्य कृष्णचूचुकः समस्तपीतश्च महीकुच इवेत्युपमा ।
अत एव देवद्वंद्वदर्शनम् ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे^१ मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं^२ वर्त्म तीर्णः ।

^१ तस्मिन्स्थित्वा J.

^२ तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं S.

रेवां द्रस्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

अश्वमुखादीनां वनेचराणां कान्ताभिः सेवितगृहे तचाद्रौ क्षणं
स्थिता तदनन्तरं वर्त्म मार्गमवतीर्णस्वं रेवां नर्मदामालोकयिष्यसि ।
कीदृशीम् । उपलविषमे विन्ध्याद्रेः पादेऽधीभागे विशीर्णा विद्विप्राम ।
आतश्च भक्तिच्छेदैर्विच्छिन्निविभागैर्दत्ता गजवपुषि भूतिं सुधासिवेत्युपमा ।
तोयोत्सर्गेण जलत्वागेन द्रुततरा चतुरा गतिर्थस्येति वर्त्मतरणे कारणम् ।
वनचरशब्दे न सप्तम्या अलुक । बाङ्गलकात्^१ ॥ १९ ॥

तस्यास्तिकैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूषणाइप्रतिहतरयं^२ तोयमादाय गच्छः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शस्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

तस्य रेवाया जलमादाय गृहीत्वा त्वं यायाः । यतो वान्तवृष्टि-
रूपसृष्टतोयः । कीदृशं जलम् । तिक्तैः कटुकैर्वनगजमदैर्वासितं सुरभीक्षतम् ।
विन्ध्यो हि गजावासः । तथा तीरजेन जम्बूषणेन जम्बूवनेन प्रतिहतरयं
जडीक्षतवेगमिति सुयहत्वोक्तिः । रेवा हि वेगगामिनी । अनेन गुणमाह ।
हे घनाभ्यःपानादद्वन्नःसारं घरिपूर्णं सन्तं मारुतस्त्वां तुलयितुं परिच्छेत्तुं
न प्रभविष्यति । यस्मात्तर्व एव कञ्चिद्विक्तः शून्योऽर्थरहितो लघुर्भवव्य-
वमानास्यदत्तं याति । पूर्णता तु गौरवाय भवति । आढो हि
सर्वेणाद्रियते । तेन तव जलेन गुरुत्वे सति नानिलात्परिभवप्राप्तिः ॥ २० ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसैरर्धरूपै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं^३ गन्धमाद्राय चोर्वाः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

^१ Pāṇ. vi, 3, 14.

^२ र्जम्बूकुञ्जः J, M, S, D.

^३ जगध्वा० M.

जललवमुच्चसोयकणविंशत्सव सारङ्गा मधुरा मार्गे सूचयिष्वति
चिह्नहिष्वन्ते । नूनमनेन पथामात्सुहृष्टीभूत आयात इति । तैहि मेघा-
न्तोयकणाः पातवा इति तदनुसरणम् । स्वादादिहृतचित्तत्वाद्ब्रजंशासौ
तैर्न लक्षित इति मागौत्रयनम् । किं छत्वा सूचयिष्वत्तीति चिह्नान्वाह ।
अर्धे रुद्धैः सामिपक्वैः केसरैर्हरितकपिण्ठं नीलपिङ्गं नीपकुसुमं दृष्ट्वा ।
तत्त्वं वर्षासु नवजलपातं विना न आयते । तथाविर्भूतप्रथममुकुला
उत्पन्नाद्यकोरकाः कन्दलोलता अनुकञ्चं तीरसमीपे दृष्ट्वा । ता हि
वर्षासु फुलन्ति । तथा दग्धारखेषु निदाघसुष्टकाननेष्वधिकसुरभिं गन्धं
पृथिव्या आघ्राय शिखित्वा । जलकणपाताङ्गि तत्र सौगन्ध्याविर्भावः ।
जललवमुच्च इति मेघविशेषणं च तु जसन्नम् ॥ २१ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुक्लापाङ्गैः सनयनजलैः^१ स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्थेत ॥ २२ ॥

अस्मद्दितार्थं त्वरितमपि जिगमिषोस्तव ककुभकुसुमसुगन्धी सर्वस्मिन्न-
द्रौ तवाहं कालहारमुत्पास्ताम्युत्रेष्वे । कुत इत्याह । यस्मात्रियमितैः
शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः सनयनजलैन्चोदकयुक्तैः केकाः स्वागतीकृत्य वाग्मिः
स्वागतं छत्वा प्रत्युद्रत इत्युक्तिप्रत्युक्तिवशत्वात्त्वचेषः । अतसार्थये त्वाम् ।
अस्मदर्थे कथमपि भवान्गन्तु व्यवस्थेद्वायामं कुर्यात् । अहमार्तस्त्वं
चोन्नत इति भावः । सनयनजलत्वमत्र चिरेण मिचालोकनात् ॥ २२ ॥

पाराङुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभित्वै-
नीडारमैर्गृहबलिभुजामाकुलयामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने फलपरिणतिश्यामजम्बूवनान्ताः^२
संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

^१ सञ्जलनयनैः J, M, S, B, D. ^२ परिणतफलश्चाम० J, M, S, D.

त्वयि निकटे सति दशार्णाख्या अनपदा एवंविधाः संपत्यन्ते
भविष्यन्ति । कीदृशाः । केतकैः पुष्टैः पाण्डुच्छायाः शुक्रशोभा उपवनवृतय
उदानकण्ठयो येषाम् । सितलात्मेतकानाम् । सूच्या गर्भकण्ठकेन
भिन्नर्विदारितैः । तेषां ह्यनाःख्या सूचिर्भित्त्वा विनिर्याति । तथा
गृहबलिभुजां काकानां नीडारभैरालयक्लैराकुलानि आमचि-
त्यानि येषु । वर्षभंयाज्ञि पञ्चिणः प्रावृषि नाव्यच निर्वान्ति । चैत्रं
बुद्धालयः । यदि वा महाभोगप्रज्ञाततमो बनसपतिश्चित्पः । तथा फलानः
परिणया पाकेन श्वामा अम्बूवनान्ना यत्र । कपित्यानीव हि अम्बूफलानि
पाकेन श्वामायन्ते । कतिपयदिनखायिनश्च हंसा येषु । मेघालोके
मानसगमनात् ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं^१ कामुकत्वस्य लब्ध्या ।

तीरोपानास्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्त-^२

त्सभूभङ्गं मुखमिव पयो वेचवत्याश्वलोर्मि^३ ॥ २४ ॥

तेषां दशार्णानां विदिशाख्यां राजधानीं गत्वा तत्क्षणमविकलं
परिपूर्णं कामुकत्वस्य फलं सं लब्ध्या प्राप्स्यसि । कुत इत्याह ।
यवस्थाद्वेचवत्याः सरितस्तदेवंविधं पथः पास्यसि । कीदृशम् । तीरोपान्ते
स्तनितेन पञ्चिकूजितेन सखलितेन वा सुभगं सुन्दरं स्वादु रुचं चलोर्मि
सखलितवीचि । अत एव सभूभेदेन सुखेन तुल्यम् । अत एव कामिलफ-
ललाभः । कामी हि कामिन्याः कुटिलभु वक्रं स्वादु धयति । ऊर्मीणां
भुव उपमानम् । यदिति हेतुपदम् । तदिति पयोनिदेशः । विदिशाशब्दः
पृष्ठोदरादिः^४ । लक्षणं नाम । लक्ष्येति तुल्यनः ॥ २४ ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्वामहेतो-

स्तवत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्टैः कदम्बैः ।

^१ फलमपि महत् J. ^२ चत्र J., °युक्तं S, D. ^३ °ज्ञोर्म्याः J.

^४ Pan. vi, 3, 109. ^५ विश्वान्ति० J.

यः परेयस्त्रीरतिपरिमलोङ्गारिभिन्नांगराणा-
मुहामानि प्रथयति शिलावेशमभियौवनानि ॥ २५ ॥

तत्र विदिशायां नीचैराख्यमद्विं विश्रामार्थं त्वमधिवसेरधितिष्ठ-
राश्रयेः । कीदृशम् । प्रौढपुष्टैर्विकसितकुसुमैः कदम्बतरुभिहैतुभिस्तव
सुहृदः संसेषात्पुलकितमिव रोमाद्धितमिव । फुलस्य हि कदम्बकुसुमस्य
रोमशोभा जायते । केचित्त्वं ग्रीढेति पेटुर्मुकुलितत्वाच्च पुलकाकारता-
माङ्गः । यथाद्विन्नांगराणां विदग्धानामुहामानि प्रचण्डानि यौवनानि
शिलावेशमभिः प्रख्यापयति । यतः परेयस्त्रीरतिपरिमलोङ्गारिभिर्गणिका-
सुरतामोदमोचिभिः । विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः ॥ २५ ॥

विश्रान्तः सन्वज वननदीतीरजातानि सिञ्च-^१
नुद्यानानां नवजलकण्यैर्यूथिकाजालकानि।
गराढस्वेदापनयनस्त्रजाङ्कानकण्ठेत्यलानां
छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

तत्र विश्रान्तः सन्वन्तरं त्वं यायाः । किं कुर्वन् । वननदी काननसरि-
न्नदीविशेषो वा । तत्कूलेभवान्युपवनानां यूथिकाजालकानि हरिणी-
गुखान्नवजलकण्यैरुचन् । पुष्पलावीमुखानां मालाकाराङ्गनामुखानां
छायादानां छेतोः चण्माचं परिचितः सुहृत् । तापापहरत्वात् । कीदृ-
शानां मुखानाम् । कपोलयोर्थः स्वेदो घर्मस्त्वापनयनेनोत्पुंसनेन या-
रजा बाध उपमद्वस्त्वा झान्तकण्ठेत्यलानां स्त्रानश्ववणकुवलयानाम् ।
रजात्रोत्पलानामेव । भिदादित्वादङ्गु^२ । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाच्चः ।
कर्मण्णण्^३ ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

^१ नगनदी० S, D; ^०तीरजानां निविश्व० J. ^२ Pāṇ. iii, 3, 104.

^३ Pāṇ. iii, 2, 1.

विद्युदामस्फुरितचकितैस्तत्र^१ पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्येदि न रमसे लोचनैर्वच्चितोऽसि^२ ॥ २७ ॥

कौवेरीमाशां तव यियासोरज्जयिनी प्रति यदपि वक्तः पन्थाः कुटि-
लोऽध्या तथायुज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो हर्ष्याङ्गोपभोगवि-
तृष्णो मा भूः । अवश्यं गच्छेरित्यर्थः । यस्मात्तत्र नागरिकाणां नेत्रवि-
भैर्येदि न रमसे न क्लीडसे तद्वच्चितोऽसि । द्रष्टव्यादर्शनात् । कीदृशैः ।
विद्युदामस्फुरितचकितैः शम्पागुणविलसनचक्षैः । तथा लोलापाङ्गैश्चटुक्ष-
पर्यन्तैः ॥ २७ ॥

इदानीमुज्जयिनीमागेपदेशमाह ।

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

निर्विन्ध्याद्या नदी । तस्माः पथि प्रवाहे संनिपत्य संक्षिप्त रसाभ्यन्तरो
भव पानीयगर्भः स्थाः । अपः पिवेतित्यर्थः । अथ च रसाभ्यन्तरः
शृङ्गारवासितो भवेतिति वक्रोक्तिः । तां कामयेथा इत्यर्थः । कामिनी-
साधर्म्यमाह । कीदृशास्तस्थाः । वीचिक्षोभेण कल्पोलकम्पेन स्तनिता
कोकूयमाना या विहगश्रेणी पञ्चमाला सैव काञ्चीगुणो रशनादाम
यस्माः । तथाद्यमादौ स्खलितेन परिलुठितेन सुभगं सुन्दरं संसर्पन्त्या
वहन्त्याः । तथा दर्शितावर्त एव नाभिर्यथा तस्माः । आङ्गानाभावे कथं
मम रागिता द्रुतेत्याह । नारीणां विभ्रमो विलास एव यस्मात्प्रियेषु
प्रणयवचनं प्रार्थनावचः प्रीतिवाक्यं वा । यदालोकनवशादङ्गनानां
विभ्रमाः प्रवर्तन्ते तैरेवासावभ्यर्थितो भवेत् । साक्षात् तासां प्रार्थना
लाघवकारिणी । अत्र चावर्तनाभिर्दर्शनादिको विलासः प्रवृत्त एव ॥ २८ ॥

^१ °स्फुरण° S, D ; °चकितैर्यत्र J.

^२ °तः स्थाः J.

वेणीभूतप्रतनुसलिलां^१ तामतीतस्य सिन्धुं^२
 पाराङुच्छायां^३ तटरुहतस्वर्पंशिभिर्जीर्णपर्णैः।
 सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती^४
 काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः॥२९॥

हे सुभग तां निर्विन्द्या काश्ये कर्तृ येन विधिना प्रकारेण प्रकृतिस्थं
 त्यजति स विधिर्भवतैव संपाद्यः । वर्षैक्षत्रैत्यर्थः । एवं हि तोयपूरा-
 गमान्नदी छशा न भवति । कश्चात्कार्श्वत्यागाय तत्र वर्षामीत्याह ।
 यतस्वातीतस्य विरहावस्थया सौभाग्यं वाञ्छभ्यं व्यञ्जयन्ती कथयन्तीम् ।
 तथा हि त्वद्विरहेण वेणीभूतं प्रतनुत्वात्सलिलं यस्याः । वेणी केशपाशः ।
 तथा तटदेहस्तीरजेभक्षदभ्यो खष्टैर्जीर्णपर्णैर्जर्जरकिसलयैः पाण्डुरी-
 भूताम् । प्रियविरहे हि नारी तनुः पाण्डुञ्च भवति ॥२९॥

प्रायावन्तीनुदयनकथाकोविद्यामवृद्धा-
 पूर्वोहिष्टामनुसर^५ पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
 स्वल्पीभते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
 शेषैः पुरीर्हतमिव^६ दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम्॥३०॥

ततोऽवन्तीन्नाम जनपदानासाद्य पूर्वोहिष्टां पूर्वोक्तां नगरीमुज्जयि-
 नीमनुसर गच्छ । कीदृशान्त्सान् । उदयनकथा बृहत्कथा वत्सराज्वृ-
 त्तानाः । तत्र कोविदाः ग्रवीणा ग्रामवृद्धाश्चिरनना येषु । तस्य तत्र
 वर्णनीयत्वात् । पुरीं कीदृशीम् । श्रिया चृद्धा विशालामनत्यां
 विविधाश्च शाला यस्यास्ताम् । यां चोत्प्रेक्षामहे । दिव एकं भास्वरं
 खण्डमिव । स्वर्गेदेशस्य कस्त्रागम इत्याह । स्वर्गिणां पुर्यवतां
 सुचरितफले सुकृतफल उपभुक्तत्वादल्पीभूते किंचिच्छिष्टे सति गां गतानां
 भुवं प्राप्तानां पुर्यशेषेणाहतं भुवमानीतं मूर्तिमस्वर्गखण्डमिवेत्यर्थः ।
 अवन्तीनां निवासो जनपदोऽवन्तयः ॥३०॥

^१ ०सलिला J, S, D; ०सलिलासावतीतस्य M. ^२ सिन्धुः J, M,
 S, D. ^३ ०च्छाया J, M, S, D. ^४ ०यन्ती J, M, S, D.

^५ ०मुपसर J. ^६ पुरीः छतमिव J.

दीर्घीकुर्वन्पटु मटकलं कूजितं सारसानां
 प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोटमैत्रीकषायः ।
 यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
 सिप्रावातः^१ प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

यत्रोच्चयिन्यां कामिनीनां सिप्रासरिदनिलः सुरतग्लानिं मोहनखेदं
 हरत्यपास्यति । कीदृशः । सारसानां लक्ष्मणानां मदेन मधुरं स्फुटं च
 कूजितं दीर्घीकुर्वन्प्रसारयन् । तथा प्रभातेषु स्फुटितानि विकसितानि
 यानि कमलानि तेषामामोदः सौरभं तस्य भित्रा संपर्केण कषायः कषाय-
 रसयुक्तः । भावित इत्यर्थः । अङ्गानुकूलो गाचसुखकारी । श्रीतलसुर-
 भित्तात् । क इव हरतीत्याह । प्रार्थनया चाटुकारः प्रियक्षत्रेयान्वया
 कामिन्या अङ्गलानिमपहरति । सिप्रास्त्रोच्चयिन्यां नदी ॥ ३१ ॥

जालोन्नीर्णैरूपचितवपुः केशसंस्कारधूमै-^२
 वैन्युप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्पोपहारः^३ ।
 हर्म्यष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वधशिन्नान्तरात्मा^४
 नीत्वा रात्रिं^५ ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

भर्तुः करण्डच्छविरिति गणैः सादरं दृश्यमानः^६
 पुरुणं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धीम चरणेश्वरस्य^७ ।
 धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्त्रानतिकैर्मरुङ्गिः ॥ ३३ ॥

^१ शिप्रा० M. ^२ ऽधूपै० J, M, S, D. ^३ ऽग्निपै० M, D.

^४ ऽच्छेदं नयेथा M, S. ^५ जीत्वा खेदं J, लक्ष्मी पश्चन् M, S, रात्रिं
 नीत्वा C, मुक्त्वा खेदं D. ^६ वीक्ष्यमाणः J, M, S, D. ^७ चण्डीश्वरस्य
 J¹, M, S, C pr. m., D.

युगलकम् ॥

अस्या उच्चयिन्याः सौधेष्वाख्यिन्नानरात्रा निशामतिवाद्या चण्डे-
श्वरस्य शंभोर्धार्मायतनं याया गच्छेः । कीदृशः । जालोन्नीर्णिंगवा-
चविवरनिर्गतैरङ्गनामर्धजोपस्कारधूमैरूपचितवपुः पीवरतनुः । धूमप्रा-
यत्वादधाणाम् । तथा गृहमयूरैः सुहृत्स्वेहाहृत्तो वितीणीं नृत्तमेवो-
पहारो बलिर्यस्य । ते हि त्वामालोक्य सुहृत्स्वेहानृत्यन्ति । कीदृशेषु
हृष्टेषु । कुसुमैरूपकारपूष्टैः सुगन्धिषु । तथा ललितानां सविलासानां
वनितानां पादानामलक्तकेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु । त्वं कीदृशः । गणेः
प्रीत्यालोक्यमानः । कुतः । भर्तुः शंभोः कण्ठच्छविर्गलनिभकान्तिरित्यतो
हेतोः । कीदृशं धाम । पुण्यं पवित्रम् । तथा गन्धवत्याद्याया नदा
मरुङ्गिर्वातैर्धूतोद्यानमुज्जसितोपवनम् । कीदृशैः । कुवलयरजोगन्धिभि-
रुत्पलरेणुसौरभं विद्यते येषां तैः । तथा तोयक्रीडायां जलकेलौ
निरताः सक्ता या युवतयस्तासां खानेन तिक्तैः कटुकैः । अङ्गरागसं-
क्रमणात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अथन्यसिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदभ्येति^१ भानुः ।
कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्वाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३४ ॥

हे जलधरान्वस्त्रिन्नपि कालेवसरे महाकालाभिधानं भगवन्तमासाद्य
तावन्त्यासितव्यं यावदर्कच्छुर्गेचरतां चक्षुदृश्यत्वमुपैति । प्रातःसंध्या-
समयपर्यन्तमित्यर्थः । किमर्थमित्याह । शूलिनो महाकालस्य संधाबल्यर्थं
पटहतां तूर्यत्वं श्वाघनीयां विद्धत्त्वमामन्द्राणां सर्वमधुराणां गर्जितानां
परिपूर्णं फलं प्राप्स्यसि । देवानां हि बलिकाले ढक्कापटहादिवादीर्भाव्यम् ।
तत्र तु भवद्वनितान्येव पटहीभविष्यन्तीति तत्साफत्यम् । खातव्यं त
हति क्षत्यानां कर्तेरि वा^२ ॥ ३४ ॥

पादन्यासङ्कणितरशनास्त्वं लीलावधूतै
रन्त्यायाखचितवलिभिश्वामैरैः ङ्कान्तहस्ताः^३ ।

^१ ०दत्येति J, M, S.

^२ Pāṇ. ii, 8, 71.

^३ कान्त० J².

वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखाक्राप्य वर्षीयविनू-
नामोस्थ्यन्ति^१ त्वयि मधुकरश्चेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३५ ॥

तत्र महाकालधार्मि वेशा भगवन्नणिकास्त्वत्तो भवत्सकाशान्नखपद-
सुखकरान्वर्षीयविनून्नथमजलकणानासाद्य प्रीतिवशात्त्वयि भ्रमरपा-
लीपृथुलान्कटाक्षान्वेष्ट्यन्ति । कीदृशस्ताः । पादन्यासेन क्वणितरशना
रणन्वेष्ट्यलाः । तथा विज्ञासवलितैर्वालव्यजनैः खिद्यमानकरा इति
सौक्रुमायोक्तिः । ता हि देवं वीजयन्थः सेवन्ते । कीदृशैस्तैः । रत्नच्छ-
यया खचिताः प्रकटीकृता वलय उदरलेखा यैः । तासां हि वासोयुगा-
च्छादितानां चामरमणिभासा मध्यवलयः प्रकटीभवन्ति ॥ ३५ ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सांध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं^२ दधानः ।
नृत्तारभे^३ हर पशुपतेरार्द्धनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्त्रिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

पश्चादनन्तरं तत्र पशुपतेः शंभोर्नृत्तारभ आर्द्धगजाजिनेच्छां रुधिरसर-
सगजचर्माभिलाषं हर नाशय । तव तन्निभवतात् । तथा हि कीदृशस्त्वम् ।
उच्चरूपतं भुजतरुवनं दोद्रुमषण्डं मण्डलेन तिर्थगभिलीनः संश्रितः ।
तथाभिनवजपापुष्पवस्त्रोहितं सांध्यं तेजो विधत् । एवं च नवगजाजिन-
काङ्क्षाहरणम् । भवान्या गौर्या दृष्टभक्तिरालोकितेत्यविधसेवनः ।
कथम् । विद्युदुच्चेषाभावाच्छान्तोद्वेगानि निवृत्तखेदान्यत एव स्त्रिमि-
तानि नयनानि यत्र दर्शने ॥ ३६ ॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेदैस्तमोभिः ।
सौदामन्या^४ कनकनिकषस्त्रिगृधया दर्शयोर्वं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो^५ मा स्म^६ भूर्विङ्कवास्ताः ॥ ३७ ॥

^१ ०च्यन्ते J, M, S, D.

^२ ०जवा० S.

^३ नृत्या० M, D.

^४ सौदामन्या J, M, S, C.

^५ ०विमुखो A, C.

^६ च J, S.

तत्रोज्जयिन्यामभिसारिकाणां सौदामिन्या तडिता राजमार्गं दर्शय
प्रकाश्य । यतो नक्तं रात्रौ प्रियतमवसतिं ब्रजनीनाम् । अत एवातिघन-
त्वात्सूच्या भेदैस्तमोभी रुद्धालोके इवष्टव्यप्रकाशे पथि । कीदृशा तया ।
कनकनिकषवत्सुवर्णघर्षणवत्त्विग्धयारुच्या । एवं च कृत्वा तोयोत्सर्गर्थं
स्तनितेन गर्जितदम्बरेण मुखरः सशब्दो मा भूः । यतस्ता योषिङ्गावात्का-
तरास्तस्त्वतः ॥ ३७ ॥

तां कस्यांचिङ्गवनवलभौ सुप्रपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदधशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

तां पूर्वोक्तां रात्रिं कस्यामपि भवनवलभौ गृहीपरिपुरे नीत्वातिवाह्य
ततः सूर्योदये भूयोऽपि भवान्वार्गमवशिष्टं वाहयेदुद्धृश्येत् । यस्मान्मि-
त्राणां वैरर्थक्त्वं प्रयोजनमभ्युपेतमूरीक्ततं शिरसाङ्गीकृतं ते न खलु
मन्दायन्ते नैवालसा भवन्ति । कीदृशां वलभौ । सुप्ताः पारावताः
कपोतविशेषा यत्र । ते हि कण्ठरूपश्वरणार्थं नागरकैर्गृहे धार्यन्ते । त्वं
कीदृशः । चिरं विलसनात्खिन्नं आन्तं विदुदेव कलत्रं भार्या यस्त सः ।
अत एव वलभौ विश्रमणम् । अमन्दो मन्दो भवति मन्दायते ।
भृशादित्वात्क्वयङ्¹ । अर्थशासौ क्षत्यर्थक्षत्यम् । अर्थः प्रयोजनम् ।
अवश्यकार्यत्वाच्चास्य क्षत्यत्वम् ॥ ३९ ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्वजाशु ।
प्रालेयासं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि करुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ३९ ॥

अतः कारणाङ्गानोः सूर्यस्य वर्त्म मार्गं त्यज । माच्छादको भूरिवर्थः ।
यतस्तस्मिन्काले प्रभाताख्ये खण्डितानां विप्रलव्यानामङ्गनानां प्रियैरा-

¹ Pāṇ. iii, 1, 12.

गत्यासु नेत्रजसं शमनीयम् । यदि स्वमख्य पटगिभो भवसि तद्वालो-
कनपाटवाभावान्निशाशङ्क्या नागमनं स्वादिति वर्णे भागोस्थ्यज । किं
च सोऽपि भानुः खण्डितायाः कमलिन्याः प्रियायाः कमलादेव
वदनात्रालेयमवश्यमेवासु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः ।
तेनापि पद्मिन्याः प्रार्थना कार्येत्यर्थः । अतस्त्वयि करुदधि रस्मि-
रौधकेनल्पाभ्यसूयो भवेत् । त्वयि महान्तं रोषं भावयेत् । यस्य हि
प्रियां प्रार्थयमानस्य चः करमवष्टभीयात्तस्य तत्र मन्त्रभवति । निद्रा-
कषायमुकुलीकृतेत्यादि¹ ॥ ३९ ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मात्तस्याः² कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीरात्मायाः सरितः पयसि प्रसन्ने तत्र सभावसुन्दरस्कायारूपो
प्रथात्रा प्रतिबिम्बरूपश्चेतसीव प्रवेशं लप्स्यते । तस्मात्कारणादस्या नव्याः
कैरवसितानि चपलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि कम्पमानमीनस्फुरितावलोकि-
तानि धैर्याद्वाभीर्याद्वोघीकर्तुं वन्ध्ययितुं नार्हसि । ततो मा गम इत्यर्थः ।
गमनाद्वि तानि निष्फलानि स्युः । यस्य नागरः स प्रेयस्यां रागेण
वीक्षमाणायां विज्ञप्ते । स हि तस्याशेतसि प्रविष्टः ॥ ४० ॥

¹ This is the beginning of a verse defining the *khaṇḍitā*. The full text of it is given by Nandargikar, Notes, p. 46. Professor Zachariae informs me that the same verse is quoted in Vallabhadēva's commentary on the *Raghuvamśa*, v, 67 (S. P. Pandit's Notes, p. 46), in the *Vētālapañcharīmīśatikā* (edited by Uhle, p. 121), and in Vāgbhaṭa's *Kāvyānuśāsana* (*Kāvyamālā*, No. 43, p. 64), and that the first quarter of it is found in the commentary on the *Mankhakōśa*, verse 639, and in Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anekārthasamīgraha*, iii, 476. ² तस्मादस्याः J, M, S, D.

तस्याः किंचित्करधृतमिव प्राप्नवानीरशाखं
 हत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम् ।
 प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
 ज्ञातास्वादः पुलिनजघनां¹ को विहातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

तस्या गम्भीराया नीलं सलिलमेव वसनमग्नरं पानवशाङ्कुत्वापास्य
 तत्र लम्बमानस्य जलभरमन्धरत्वात्तचैव तिष्ठतः प्रस्थानं कथमपि भावि
 प्रयाणं कथमपि भविष्यति । यस्थाद्यो ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः स
 पुलिनजघनां तीरपृथुनितम्बां युवतिं कस्त्वकुं समर्थः । त्वं च पानीयपा-
 नाद्विदितास्वादः । सापि पुलिनमेव जघनं यस्याः सा पुलिनजघना ।
 कीदृशं सलिलवसनम् । प्राप्तं लम्बवद्वानीरशाखा वेतसीलताः । वानीर-
 शाखाश्चिष्टमिव्यर्थः । प्राप्नापत्ते च द्वितीयया² । यदि वा प्राप्ना वानीर-
 शाखा येनेति बड्डब्रीहिः । अतश्चोत्मेष्टते । करधृतमिव हस्तावष्टम्यं
 यथा । अंशुकं हरतो हि कामिनो नार्यः कराभ्यां रुम्धति । नीलं
 हरितम् । यीम्बेत्यत्वात् । अतश्च हरणानुक्तमुत्सृष्टं रोधस्तीरमेव
 नितम्बो येन । यदप्यग्नरं ह्रियते तनुक्तनितम्बं भवति । भविष्यतीति
 भावि ॥ ४१ ॥

तन्निष्ठन्दोऽच्छुसितवसुधागन्धसंपर्कपुण्यः³
 सोतोरन्धधनितमुभगं⁴ दन्तिभिः पीयमानः ।
 नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
 शीतो वायुः⁵ परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्⁶ ॥ ४२ ॥

ततो देवगिरिमुपजिगमिषोर्दियासोस्त्वं सतुषारः पवनो नीचैर्वास्यति
 मन्धरं गमिष्यति । कीदृशः । तत्र निष्ठन्देन तोयमोक्षेणोऽच्छुसिता
 विकसिता हषिता यासौ वसुधा भूमितस्या गन्धसंपर्केण सौरभन्ध-
 तिकरेण पुण्यो मनोज्ञः । तथा सौख्यादन्तिभिः पीयमानः । कथम् ।

¹ विवृतजघनां J¹, M, S, विपुलं J², D.

² Pāṇ. ii, 2, 4.

³ ऋम्बः J, M, S, D.

⁴ मधुरं J.

⁵ वातः J.

⁶ काननौं J².

स्त्रोतोरन्धं करविवरं तस्य ध्वनिं शूल्कारखेन सुभगं रम्यम् । सशूक्त-
तमित्यर्थः । सुधिरे हि वातप्रवेशादधिको ध्वनिर्भवति । स्त्रोतः करः
करिणः । यथा । प्रासप्रोतस्त्रोतसान्तःचत्तेनेति माघस्य¹ । तथा कानने वन
उदुम्बरफलानां परिणामयिता याचयिता । तदश्वात्पाकोत्पत्तेः ॥ ४२ ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधीकृतात्मा
पुष्पासारैः सपयतु भवान्धोमगङ्गाजलाद्वैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्वितेजः ॥ ४३ ॥

तत्र देवगिरौ सदासंनिहितं कुमारं लं सुरसरिदुदकसरसैः कुसुमवर्षैः
पुष्पमेधीकृतात्मत्पर्येः पूजयेः । यस्माद्वासवीनां चमूनामैन्द्रीणां
सेनानां रक्षार्थं नवशशिभृता चन्द्रमौलिनात्मादित्यं सूर्यादप्यधिकं तत्तेजो
वीर्यं संभृतं चिप्तम् । असुरोपद्वृतसुररक्षार्थं हि कार्त्तिकेयो हरेण गौर्या
जनित इत्यागमः । तत्र शुक्रं स्वस्थानचलितमिना पीतमभूत् । वासवी-
नामिति दुर्लभः प्रयोगः । वृद्धाच्छेनाणो बाधितत्वात्² । अतिक्रान्त
आदित्यो येन तदत्यादित्यम् ॥ ४३ ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य वर्हं भवानी
पञ्चप्रीत्या³ कुवलयपदप्रापि⁴ कर्णे करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रियहणगुरुभिर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

पश्चादनन्तरं पावकेः स्कन्दस्य तं वाहनं मयूरं गर्जितैर्नर्तयेथा जास्यं
कारयेथाः । जलदरवनिशमनाद्वि वर्हिणो नृत्यन्ति । तमित्युक्तम् । कं
तमित्याह । यस्य गलितं भ्रष्टं वर्हं पवं गौरी पुच्प्रीत्या कर्णे करोत्य-
वतंसीकुरते । तत्र कुवलयपदप्राप्युत्पलस्यानारुद्धम् । ज्योतिर्लेखावलयं
तेजोराजिमण्डलं विद्यते यस्य तत्तथोक्तम् । हरशशिरुचा शिवशिरशन्द-

¹ Śīśupālavadha, xviii, 49.

² Pāṇ. iv, 2, 110, 114.

³ ॐणा J, M, S, D.

⁴ कुवलयदलप्रापि J, M, S, D.

चन्द्रिकया धौतापाङ्गं चालितमेचान्म । गर्जितैः कीदृशैः । अद्रियहण-
गुरुभिः पर्वतप्राप्तिपीवरैः । अद्रियहणशब्दे न कर्तृषष्ठीसमाप्तः¹ । नर्तयेथा
इति न पादमीत्यादिनात्मनेपदम्² ॥ ४४ ॥

आराध्यैवं शरवणभुवं³ देवमुल्लङ्घिताध्या
सिङ्गद्वैर्जैलकणभयाहीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-
स्त्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४५ ॥

शरवणभुवं कुमारमेवं पुष्पासारैः स्त्रपनादिप्रकारेणाराध्य किंचिच्चा-
ध्यानमतिक्रम्य रन्तिदेवस्य राज्ञः कीर्ति चर्मखत्याख्यां मानयिष्यन्तुजयितुं
व्यालम्बेथाः अयेथा गच्छेः । कीदृशीम् । सुरभितनया गावस्तासामालम्भनं
प्रोक्षणं ततो जातां प्रसूतां भुवि च स्त्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां
रूपान्तरं गताम् । तेन हि नृपेण क्रतुष्वतिबंहीयस्तो गावः संज्ञपिता
यासां दधिराच्चर्मभूत्य चर्मखती संपन्नेत्यागमः । त्वं कीदृशः । सिङ्गभि-
थुनैस्तोयविन्दुचासान्युक्तमार्गः परिहृतपथः । यतो वीणिभिर्वज्रकीहस्तैः ।
तन्त्रीहिं⁴ जलाद्र्वा विस्वरा भवति । अप्रेरासाद्य वीर्यं सोढुमचमया
गङ्गाया शरवणे त्यक्तमित्यतः शरजत्वं स्तुन्दस्य । प्रनिरन्तःशरेषुङ्गचेत्या-
दिनां⁵ णत्वम् ॥ ४५ ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्ध्योः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्ठन्ते गगनगतयो दूरमावर्ज्ये⁶ दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

त्वयि तोयं यहीतुमवनते लम्बमाने सति तस्याः सिन्ध्योश्चर्मखत्याः
प्रवाहं सिङ्गाख्या नभश्वराश्चकुंषि दूरमत्यर्थमावर्ज्य निविष्य कौतुका-
द्रव्यन्ति । यतो भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलमेकं मुक्तागुणं मौक्तिकदामेव ।
स्त्रोतसो मुक्तागुणनिभत्वादमुदस्य च महानीलतुव्यत्वात् । कीदृशं

¹ Cf. Pāṇ. ii, 2, 15. ² Pāṇ. i, 3, 89. ³ आराध्यैनं शरवणभवं
J, M, S. ⁴ तन्त्री हि A, B, C, D. ⁵ Pāṇ. viii. 4, 5. ⁶ नूनमावर्ज्य
J, M, S, D.

प्रवाहम् । पृथुमपि तनुं विस्तीर्णमपि स्वत्यम् । कुतः । दूरभावाद्वि-
प्रकर्षात् । दूराद्वि महदपि स्वत्यं दृश्यते । अत एव मुक्तागुणसारूप्यम् ।
त्वयि कीदृशे । सजलत्वात्कृष्णस्य वर्णचौरे नीते । एतेनेन्द्रनीलनिभव-
मुक्तम् ॥ ४६ ॥

तामुक्तीर्य व्रज परिचितभूलताविभ्रमाणं
पल्लोन्त्सेपादुपरिविलसकृष्णशारप्रभाणाम्^१ ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्चीमुषामात्मविष्वं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

तां चर्मखतीमतीत्य दशपुराख्ये नगरे युवतिनयनकौतुकानामात्रानं
पात्रीकुर्वस्तासां नेत्रविषयं नयनाच्छेः । दशपुरनिकटेन याया यथा
तन्नागरिकास्त्वामीचेरन्त्रिवर्थः । कीदृशानाम् । नागरिकत्वात्परिचिता
अभ्यस्ता भूशाखाविलासा येषाम् । तथा त्वदालोकनवशात्पञ्चोत्त्वेषणो-
परि विलसनी स्फुरन्ती छाणशारप्रभा येषाम् । अतश्च कुन्दकुसुमस्य यः
चेषः प्रेरणं तस्यानुगा अनुयायिनो ये भमरासेषां श्रियं श्रीभां मुण्णन्ति
यानि तेषाम् । कुन्दानां सितत्वादलीनां च कालत्वात् । यदपि कौतू-
हलविशेषणान्येतानि^२ तथापि वस्तुबलान्तदृतां नेत्राणामेवैते गुणाः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधश्छायया^३ गाहमानः
क्षेचं स्त्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेष्याः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्येत्र गारणीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यषिष्वन्मुखानि^४ ॥ ४८ ॥

ततो ब्रह्मावर्ताख्यं जनपदमधश्छायया प्रतिविष्वेन संसृशंसत्वारुचेचं
यायाः । कीदृशम् । चत्रप्रधनपिशुनं राजन्यकसमरसूचकम् । अद्यापि
शरशकलाद्यालोकनात् । यत्र च चत्रियाणां तोच्छरशतैरर्जुनो वदना-
न्यभ्यषिष्वत्संधुचयामास निर्भरीचकार । भवानिव जलवृष्टिभिर्निलिना-
नीति शरबाङ्गत्यकथनम् ॥ ४८ ॥

^१ ०ष्णसार० J.

^२ कुतूहल० A, B, C, D.

^३ ०मथ च्छायया

J, M, S.

^४ ०भवर्धन्मुखानि J, M, S, D.

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
 बन्धुप्रीत्या^१ समरविमुखो लाङ्गूली याः सिषेवे ।
 कृत्वा तासामभिगममपां^२ सोम्य^३ सारस्वतीना-
 मन्तःस्वच्छस्त्रमपि^४ भविता वर्णमाचेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

हे सोम्य दर्शनीय तासां सरस्वतीसंबन्धिनीनामपामभिगमं सेवनं
 विधाय निशेतनस्त्रमयन्तःस्वच्छोऽभ्यन्तरनिर्मलो भविता भविष्यसि ।
 केवलं वर्णमाचेण कृष्णः काल इति महापुण्यत्वोक्तिः । अथ च वसुखभाव
 एवैष यन्त्रेषानां पानीयपानाद्वाहिःकृष्णत्वमिति । तासामित्युक्तम् ।
 कासामित्याह । या अपो लाङ्गूली हलधरो हालां सुरां हित्योपेत्य
 सिषेवे भेजे । बन्धुनां कुरुपाण्डवानां प्रीत्या विमुख्यरचया । स हि
 तैर्योऽुमर्थितः । द्वयेऽपि मे बान्धवाः । तत्कुञ्च ब्रजामीति विचार्य वेशम
 त्यक्त्वा सारस्वततीर्थयाचामकरोत् । हालात्यागेन नियमयहणं तीर्थसेवने
 प्रतिपादयति । कीदृशी हालाम् । अभिमतरसामिष्टात्प्रादाम् । स हि
 सुराप्रियः । रेवती तद्वार्या । तस्या लोचने एवाङ्गच्छिहूं प्रतिबिम्बव-
 शाबस्याः । भवितेति तृजन्तः । स हि कालसामाचे । सोम इव सोम्यः ।
 शाखादिभ्यो यत्^५ ॥ ४९ ॥

तस्माद्वच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णं
 जहूः कल्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्किम् ।
 गौरीवक्त्रभुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
 शंभोः केशयहणमकरोदिन्तुलयोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मात्सरस्वतीदेशादनुकनखलं कनखलात्यतीर्थसमीपे हिमवतः प्रसृतां
 जाह्नवी यायाः । कीदृशीम् । सगरात्मजानां षष्ठिसहस्रसंख्यानां स्वर्गर्थं
 सोपानपङ्किं निःश्रेणिमालाम् । तवाप्तावुपायत्वात् । ते हि पाताले
 कपिलेन रोषाहग्ना भगीरथावतारितया भागीरथ्यावितभस्ता-

^१ बन्धुस्त्रेहात् J. ^२ ऋधिगममपां J, D. ^३ सौम्य J, M, S, C, D.

^४ मन्तःशुद्धस्त्र० J, M, S, D; ^५ मसि J, M. ^५ Pān. v, 3, 103.

नस्तिदिवमापुः । या च देवी भुवमवतरन्ती गौरीवक्रभुकुटिरचनां
दिष्ठीरैरवहस्येव सपत्नीव शंभोः केशयहणमकरोदिति युवतिधर्मा-
रोपः । इन्दौ लप्ता ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सा । करेण हि केशाकर्षणं
क्रियते । मत्संनिधावेवानया केशा गृह्णन्ति इति गौर्या भुकुटिवन्धः ।
केशेषु धारणान्नज्ञायाः केशयाहित्वम् । सा हि स्वर्गात्पतन्ती हरेण
जटाये धृतेत्वागमः । भुकुटिवद्बुकुटिशब्दः संयोगादिरप्यस्तीति न
वृत्तभङ्गः ॥ ५० ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्धलम्बी^१
तं चेद्द्वास्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा^२
स्यादस्थानोपनतयमुनासंगमेवाभिरामा^३ ॥ ५१ ॥

तस्या जाह्वाया अमलस्फटिकधवलमुदकं त्वं चेत्पातुं तर्कये: पश्चेत्स-
त्रवाहे प्रसरन्त्या भवतश्छायया कान्त्या सपदि तत्त्वं सा गङ्गास्थानो-
पनतयमुनासंगमेवाभिरामा स्थात् । प्रयागाद्यन्त्रापि संपत्त्वालिन्दी-
समागमा यथा रम्या भवेत् । तत्पतिविम्बस्य यमुनाकारत्वात् । कीदृश-
स्त्वम् । सुरगज इवैरावणवन्नभसि पूर्वार्धेनोत्तरभागेण^४ लम्बते यः स
पूर्वार्धलम्बी ॥ ५१ ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मूर्गाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वस्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषसः
शोभां रम्यां^५ चिनयनवृषोत्त्वातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

तस्या एव खनद्याः प्रभवं जनकमचलमद्रिं हिमवन्तमासाद तदीय-
शिखरे श्यातस्त्वं हरवृषशिरोवदारितकद्मसद्वंशी मनोहरां शोभां
वक्ष्यसि धारयिष्यसि । तस्य वृषभसितत्वात्त्वं च पङ्ककालत्वात् ।

^१ पश्चार्धं J, M, S.

^२ यासीं M, S, A.

^३ पगतं

J, M, S, D.

^४ भागेन A, B, C, D; cf. p. 1, note 6.

शुभ्रं

J, M, S, D.

कीदृशमचलम् । मृगाणां कस्त्रिकाकुरङ्गाणामुपविष्टानां नाभिगच्छः
सुगच्छोक्तश्चिलम् । तुषारैहिमैर्गैरं शुभम् । तुहिनशीतखत्वाच्च शृङ्खस्य
मार्गेदनिवर्तकत्वम् । प्रभवत्यसादिति प्रभवः ॥ ५२ ॥

त^१ चेह्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघटजन्मा
बाधेतोल्काश्चपितचमरीवालभारो दवायिः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

तं नगं यदि दावानलो बाधेत दहेत्तदेनमपि त्वमासारेण वेगवद्धेण
निर्वापयितुमर्हसि । यस्माच्चहतामृद्धय आपन्नार्तिप्रशमनफलाः । यदि
द्वार्तानामापन्न विनाश्चते तत्क्षिण्मृद्धा प्रयोजनम् । कीदृशो दवायिः ।
वाते वहति सति सरलस्कन्धसंघटजन्मा देवदारुविटपसंयोगसमुत्थितः ।
तस्यसंघटवशाङ्गि दावानलो जायते । तथोल्काभिर्ज्ञालाभिर्दग्धचम-
रीवालभारः ॥ ५३ ॥

ये त्वां मुक्तधनिमसहनाः कायभङ्गाय^२ तस्मि-
दर्पोत्सेकादुपरि^३ शरभा लङ्घयिथन्यलङ्घ्यम्^४ ।
तान्कुवीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णा^५
न्के वा^६ न स्युः परिभवपर्दं निष्फलारभ्यन्माः ॥ ५४ ॥

त्वां च गर्जन्तं तचाद्रौ ये शरभाल्याः सत्त्वा दर्पोत्सेकाच्चदोद्रेका-
दसहमानाः सन्तोऽलङ्घ्यमपि लङ्घयिथन्ति जिघृचन्ति तांस्त्वं तुमुलकर-
कावृष्टिहासावकीर्णान्विषमोपलवर्धस्मिताच्छादितान्कुवीथाः । अशन्या
बाधेथा इत्थर्थः । न तच्चिं यन्ते नश्चन्ति । यतो निष्फल आरभे यत्तो
येषां ते तथाविधाः के परिभवस्य खानं पाचं न भवेयुः । अवश्यं ते
परिभूयन्त इत्थर्थः । तदाक्रमणेच्छा शरभाणां निष्फला । तत्र यहीतु-
मशकत्वात् ॥ ५४ ॥

^१ त्वं J¹.

^२ ये संरक्षोत्पतनरभसाः स्वाङ्गं J, M, S, D.

^३ °न्कुक्ताध्वानं सपदि J¹, M, D, °न्कुक्तध्वानं सपदि J², S. ^४ लङ्घये-
युर्भवन्म J, M, S, D. ^५ °वृष्टिपाता० J, M. ^६ °न्केषां J.

तत्र व्यक्तं दृष्टिं चरणन्यासमर्थेन्दुमौलेः
शश्वत्सिङ्गैरूपहतवलिं¹ भक्तिनमः परीयाः ।
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्मुद्भूतपापाः
कल्पन्तेऽस्य² स्थिरगणपदप्राप्तये अद्धानाः ॥ ५५ ॥

तत्र हिमवति दृष्टिं शिलायामर्थेन्दुमौलेः शिवस्य व्यक्तं चरणन्यासं
प्रकटां पादमुद्रां त्वं भक्त्या प्रणतः परीयाः प्रदच्छणीकुर्याः । यस्मात्त-
स्मिन्नवलोकिते चपितकिञ्चिष्ठाः सन्तः अद्धाना भक्ताः करणविग-
मादूर्ध्म देहपातादनन्तरमस्य देवस्य स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पन्ते ।
अनश्वराः प्रमथाः संपद्यन्ते । अत एव सदा सिङ्गैर्निर्वेदितोपहारम् ।
इन्द्रोर्धमर्थेन्दुमौलौ शेखरे यस्य सोऽर्थेन्दुमौलिः । कलामात्रधारिते
इपि संखानापेक्षमर्थलम् । इएः परिपूर्वस्य लिङ्गः सिपि परीया इति
रूपम् । करणानीन्द्रियाणि विद्यन्ते यत्र तत्करणं वपुः । अर्शआ-
दिभ्योऽच³ ॥ ५५ ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो⁴ गीयते किंनरीभिः ।
निर्झादी ते⁵ मुरज⁶ इव चेकन्दरासु⁷ धनिः स्या-
तंगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः⁸ ॥ ५६ ॥

तत्र धनिः कन्दरासु गुहासु निर्झादी धूर्णमानो मुरज इव यदि
भवेत्तत्तत्र हरस्य संगीतार्थो गुणनिकावस्तु समस्तोऽखण्डो भावी
भविष्यति । अन्या हि तत्र सामयी विद्यते । तथा हि कीचका वंशा
वातैरुद्भूता मधुरं शब्दायन्ते धनन्ति । भाविताभिस्त्रिपुरविजयो मुरजनिभो यदि
स्यात्तसंगीतार्थः पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः । शब्दं कुर्वन्ति शब्दायन्ते ।
निर्झादी गम्भीरः ॥ ५६ ॥

¹ ०पचितवलिं M, S. ² कल्पिष्ठन्ते J, M, D pr. m. ³ Pāṇ.
v, 2, 127. ⁴ संसक्ताऽ M, A. ⁵ ०दस्ते M. ⁶ मुरव J.
⁷ कन्दरेषु J, M, S, D. ⁸ समयः M, S, D.

प्रालेयाद्रेहपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्मे यत्क्रौञ्चरन्धम् ।
तेनोदीचं दि॒शमभिसरेस्त्वयेगायामशोभी¹
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव² विष्णोः॥ ५७॥

प्रालेयाद्रेहिं मवत उपतर्टं पर्यन्ते तांस्तान्विशेषां श्वरणन्यासादीन-
हुतानतिक्रम्योद्दृश्य यत्क्रौञ्चाद्रेष्ठिक्षद्रं हंसानां द्वारभूतं विद्यते तेन
रन्ध्रेण त्वं कौवेरीमाशामभिसरेगच्छः । तिर्यग्य आयामो विस्तारस्तेन
शोभमानः । अतश्च बलिवज्ञनोत्यितस्य विष्णोः श्वामश्वरण इवेत्युपमा ।
कीदृग्यन्धम् । भृगुपतिः परशुरामस्तदीयस्य यशसो वर्त्मे प्रसरणमार्गः ।
तेन क्रौञ्चस्य भज्यमानत्वात् । प्रालेयं हिमम् । अतिक्रम्येति परावरयोगे
चेति³ क्ला ॥ ५७ ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छासितप्रस्थसंधेः
कैलासस्य चिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिनिशमिव⁴ चम्बुकस्यादृहासः ॥ ५८ ॥

जर्धमनन्तरं गत्वा कैलासाद्रेतरतिथिः स्याः । तं गच्छेरित्वर्थः ।
कीदृशस्य । दशमुखभुजोच्छासितप्रस्थसंधेः पौलस्त्ववाङ्गदलितसानु-
वन्धस्य । स हि तेन दर्पादुच्छूलयितुमिष्टोऽभूत् । तथा सुरलत्तनानां
दर्पणस्यादर्शनिभस्य । स्फाटिकत्वेन मुखावलोकनात् । यस्त्रैरवधव-
लैरुत्ततैः शिखरैर्नभो व्याघ्र्य स्थितः । अतश्चोत्प्रवते⁵ । अनुच्चं पुञ्जीभूतः
शिवस्यादृहास उद्भवितमिव ॥ ५८ ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्त्रियभिन्नाज्जनाभे
सद्यः कृत्विरदशनच्छेदगौरस्य⁶ तस्य ।

¹ °मनुपते० J, °मनुसरे० M, S, A, D ; °शालिः (i.e. °शाली) J².

² °यमने०भ्यु० J¹. ³ Pāṇ. iii, 4, 20. ⁴ प्रतिदिनमिव J, M,
प्रतिदिशमिव S, C, D. ⁵ °क्ष्यते A, B, C, D. ⁶ °द्विरदरदन० J, A.

**लीलामद्रेः^१ स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भविच्ची-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ५९ ॥**

त्वयि शिखरस्थिते सात तस्य कैलासस्थानिषत्त्वोचनदृशां भाविच्ची
शोभामुत्पेत्तेऽहम् । तस्य कस्येव । अंसन्यस्ते खन्धप्रावृते मेचके छाण्णे
वस्ते हलधरस्येव । मेघस्य कालत्वात् । क्षिञ्चिभिन्नाज्ञनामेऽरुचपिष्ट-
कज्जलनिभ इति मेघविशेषणम् । तस्य तु तत्त्वणच्छिप्तदन्तिदन्तखण्ड-
वलबस्य । गौरोऽपि शुभः ॥ ५९ ॥

**हित्वा नीलं^२ भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विहरेत्यादचारेण^३ गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितानार्जलोऽस्याः^४
सोपानत्वं कुरु सुखपदस्पर्शमारोहणेषु^५ ॥ ६० ॥**

तस्मिंश्च कैलिपर्वते कैलासे शिविनालम्बितकरा पार्वती यदि पाद-
चारेण चरणाभ्यां विहरेच्छङ्गस्येत तदस्यास्त्वमारोहणेषु सोपानत्वं
कुर्याः । यतो भङ्गीभक्त्या तरंगविच्छिन्न्या कज्जोलाकारेण विरचितदेहः ।
अत एव तत्सुखपदस्पर्शं पारुष्याभावाच्छीतलत्वाच्च चरणप्रीतिकारि ।
स्तम्भितं निश्चलीकृतमन्तरुदरे जलं येन । अन्यथा हि पादसादः स्थात ।
भयंकरत्वादेव नीलं सर्पकटकं हित्वा त्यक्ता । पादाभ्यां चारो गमनं
पादचारः ॥ ६० ॥

**तत्रावश्यं जनितसलिलोन्नारमन्तःप्रवेशा-^६
नेष्ठन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्वधारागृहत्वम् ।**

^१ शोभामद्रेः M, S, A, D. ^२ तस्मिन्हित्वा J, हित्वा तस्मिन् M, S, D.

^३ विचरे० M. ^४ ऋज्जौघः J, M, S, A sec. m., D. ^५ ब्रज
पदसुखसर्श० S; मणितटारोहणायायचारी J, मणितटारोहणाया-
ययायी M, मणिशिलारोहणायाययायी D. ^६ वलयकुलिशोङ्गु-
नोङ्गीर्णतोयं J¹, M, S, कुलिशवलयोङ्गुनोङ्गीर्णतोयं J², D.

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि^१ सखे घमलब्धस्य न स्या-
त्क्रीडालोलाः अवणपर्हैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः^२ ॥ ६१ ॥

तचाद्रौ जनितसलिलोद्वारं वर्षनं लामधन्तरप्रवेशान्विश्चितं चिदश-
वनिता नाकयुवत्यो यन्वधारागृहत्वं नेष्ठन्ति प्रापयिष्यन्ति । यदि
किलानिलवशाद्विश्चमध्ये निक्षिप्तो विरलं वर्षसि तदा लमेव यन्वधा-
रामय गृहं संपद्यसे । यीष्मे हि संतापनिवारणायाद्वा धारागृहाङ्कुर्वते ।
एवं सति धर्मे लब्धस्य तव ताभ्यः सकाशात्केलिलम्पटाभ्यो यदि त्यागो
मोक्षो न स्यात्तत्कर्णकटुकैर्गर्जितैस्ता भाययेस्तासये । यथोद्विज्य त्वां
मुच्चेयुरिति भावः । उद्वारः प्रसरः ॥ ६१ ॥

हेमाभ्योजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामात्क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य^३ ।
धुन्वन्वातैः सजलपृष्ठतैः कल्पवृक्षांशुकानि^४
च्छायाभिन्नः स्फटिकविशदं^५ निर्विशेः पर्वतं तम्^७ ॥ ६२ ॥

व्यायया प्रतिविम्बेन भिन्नो द्विधाभृतस्त्वं सितमणिनिर्मलं तं पर्वतं
निर्विशेषरूपभुज्जीवाः । उपभोगमाह । कीदृशस्त्वम् । हेमाभ्योजानि
सुवर्णपद्मानि प्रसूते जनयति यन्त्रदुक्टं मानससंबन्धाददानो गृह्णन् ।
प्रसवोऽत्र गौणः । तथा कामात्स्वेच्छात एवैरावणस्य चण्ड मुखपटप्रीति
कुर्वन् । गजा हि मुखपटेन प्रीयन्ते । सजलपृष्ठतैस्तोयकण्डुक्तैरन्त्यैः
सुरतरुवासांसि धुन्वन्दोलयन् । धुनोतेः सौवादिकस्य ह्रस्वानास्या-
भ्युपगमाङ्गन्वन्निति रूपम् ॥ ६२ ॥

^१ ताभ्यो मोक्षो यदि तव J. ^२ ०लीलाः अवणकटुकै० A ; ०तैर्भी-
ष्येस्ताः J, D. ^३ कुर्वन्कामं J, M, D ; ०वतस्य M, S. ^४ धुन्वन्व-
क्त्यद्वुमकिसलयान्यशुकानि स्ववातैः J, धुन्वन्वकल्पद्वुमकिसलयान्यशुकानीव
वातैः M, D. ^५ ०भिन्न० S. ⁶ ०विमलं A ; नानाचैष्ट्यजलद-
ललितैः J, M, D. ⁷ निर्विशेषं नगेन्द्रम् J, M, S, D ; Īśvara-
chandra (p. 125 f.) considers this verse an interpolation.

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव सप्तगङ्गादुगूलां¹
न त्वं दृष्टा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
या वः काले वहति सलिलोद्भारमुच्चैर्विमाना²

मुक्ताजालयथितमलकं कामिनीवाभवृन्दम् ॥ ६३ ॥

तत्र कैलासे दृष्टास्तुपुरीमलकां न न ज्ञास्यसे । अपि तु निःसंदेहं
वेत्स्यत्वे यथा नूनमियं सालकेति । यतस्तस्याद्रेष्टसङ्गे³ च चक्षुं भष्टं
गङ्गैव दुगूलमबरं यस्यासाम³ । जाह्नवी हि तत्र वहति । या चालका वः
काले युष्माकं समये वर्षाख्येऽभवृन्दं वहति । कीदृशम् । सलिलमुन्निरति
स्ववतीति सलिलोद्भारम् । कर्मण्णण⁴ । का यथा कीदृशं किं वहतीत्याह ।
मुक्ताजालालंकातमलकं यथा कामिनी विभर्ति । सापि प्रियस्योत्सङ्गे
सप्तदुगूला भवति । सलिलस्य मुक्ताजालमुपमानम् । अथाणां ललाट-
केशाः । उच्चैर्विमाना प्रांशुगृहा । कामचारिन्निति मेघस्य जडत्वं
निराकृतम् ॥ ६३ ॥

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिच्चाः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्त्रिगंधगम्भीरघोषम्⁵ ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमधंलिहायाः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैसैर्विशेषैः ॥ ६४ ॥

यत्रालकायां प्रासादा गृहासैसैरुच्यमानैर्धैर्मर्भवन्तं तुलयितुमल-
मनुकर्तुं शक्ताः । तथा हि त्वां विद्युत्वन्तं सतडिलं तेऽपि ललितवनिताः
सविलासाङ्गनाः । त्वां सेन्द्रचापं समुरायुधं तेऽपि सचिच्चाः सालेखाः ।
त्वां स्त्रिगंधगम्भीरघोषं मधुरधीरध्वनितं तेऽपि संगीताय गुणनिकार्थं
प्रहतमुरजा वादितमृदङ्गाः । त्वामन्तस्तोयं तेऽपि मणिमयभुवः स्फाटि-
कावनयः⁶ । त्वां तुङ्गमुन्नतं तेऽप्यभंलिहाया व्योमसृक्षिखराः । एवं
सर्वसादृशम् । अन्नं खं लेडि व्याप्तोतीत्यभंलिहमयं येषाम् । वहाभे
लिहः⁷ । तुलिरदन्तोऽपि ॥ ६४ ॥

¹ ० दुकूलां J, M, S, D. ² ० मानैः S, B, D pr. m. ³ यस्याः
सा D. ⁴ Pāṇ. iii, 2, 1. ⁵ प्रहतमुरवाः स्त्रिगंधपर्जन्यघोषम् J.
⁶ स्फटिकां A, B, C, D. ⁷ Pāṇ. iii, 2, 32.

हस्ते लीलाकमलमलकं^१ बालकुन्दानुविङ्गं
 नीता रोधप्रसवरजसा^२ पाण्डुतामाननश्रीः^३ ।
 चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
 सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ ६५ ॥

यत्र चाङ्गनानामिदमृतुषङ्गजातमयाम्यमाभरणम् । किं किमित्याह । करे लीलाकमलं विलासनलिनम् । अलकं बालैः कुन्दकुसुमैरनुविङ्गं संमिश्रम् । मुखलच्छीरपि रोधपुष्पपरागेण पाण्डुतां गौरत्वं प्रापिता । चूडापाशे नवं सरसं कुरवककुसुमम् । कर्णयो रम्यं शिरीषकुसुमम् । सीमन्ते च त्वदुपगमजं प्रावृषेष्यं नीपुष्पम् । तच्च वर्षासु जायते । तदेतेन तथाभूतेन कनकालंकारनिरासेन नागरत्वमङ्गनानामुक्तम् ॥ ६५ ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
 ज्योतिश्छायाकुसुमरचनान्युत्तमस्त्रीसहायाः^४ ।
 आसेवन्ते मधु रतिफलं^५ कल्पवृक्षप्रसूतं
 त्वज्ञम्भीरध्वनिषु शनकैः^६ पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ६६ ॥

यस्यामलकायां नित्यं वरपुरंधिसहिता गुह्यकेश्वराः सौधतलान्यागत्य रतिफलं न तु कलहादिजनकं कल्पवृक्षं मधु रसं सेवन्ते । कीदृशान्ति स्थलानि । सितमणिमयानि स्खाटिकानि । अत एव ज्योतिश्छायास्तारावलिप्रतिम्बान्येव कुसुमरचना पुष्पप्रकरो येषु । कदासेवन्ते । भवत इव गम्भीरो निर्झादी ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वादमुखिष्वाहतेष्वास्खालितेषु सत्सु । तदेतेन दंपतीनां सदासुखितत्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुज्ञालिङ्गनोच्चासिताना-^७
 मङ्गलानिं सुरतजनितां तनुजालावलस्त्राः ।

^१ ०मलके J¹, M.

^२ लोध॑ J, M, S, D.

^३ ०मानने श्रीः M.

^४ ०रचिता० M, S.

^५ रतिरसं S.

^६ मधुरं J.

^७ ०भुजोच्चासिता-

लिङ्गिताना० J, M.

तत्संरोधापगमविशदै¹ श्रोतिताश्चन्द्रपादै-²
र्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ६७ ॥

यत्र पुर्यां स्त्रीणां कामिनीनां सुरतजनितामङ्गलानिं चन्द्रकान्तमण्यो
व्यालुम्पन्ति प्रशमयन्ति । कीदृशीनाम् । प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छासितानां
भर्तृभुजवन्धनपीडितानाम् । कीदृशाश्चन्द्रकान्ताः । तनुजालेष्वलम्बन्त
इति तनुजालालवलम्बाः । तथा तत्संरोधापगमविशदैर्भवदावरणनि-
वृत्तिर्निर्मलैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणै श्रोतिताः स्त्राविताः । अत एव
स्फुटजललवस्यन्दिनः प्रकटतोयकणमुच्चः । अतश्चाङ्गलानिहरत्वम् ॥ ६७ ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानायभूमी-
रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य³ सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा⁴ यत्र जालै⁵
धूमोङ्गारानुकृतिनिपुणं⁶ जर्जरा निष्पत्तिः ॥ ६८ ॥

यत्र भवद्विधा मेघाश्चित्रेषु नवजलकणैर्नाशं विधाय जर्जरत्वाङ्गमो-
ग्नारानुकृत्या धूमप्रसरसाद्वस्त्रेन निपुणं प्रवीणं प्रासादजालिर्गवाच्चविव-
रैर्निष्पत्तिः निर्यान्ति । उत्पेचते । चित्रनाशेन शङ्कास्पृष्टा इव शङ्किता
यथा । साशङ्कैर्हि सापराधत्वाद्वाजेन⁷ पलायते । कीदृशा जलदाः ।
यस्यामलकायां विमानायभूमीनेत्रा वोद्वा प्रेरकेण सततगतिना वायुना
नीता अपवाहिताः । नयतीति नेता तेन । अतश्च वर्षणादालेख्यबाधः ।
जर्जराः खण्डा स्त्रानाः ॥ ६८ ॥

¹ See *Vārttika* on Pān. viii, 3, 36. ⁴ दैरिन्द्रपादैर्निश्चिये J,
०दैश्चन्द्रपादैर्निश्चीये M, ०दैश्चोदिताश्चन्द्रपादै० S, C. ³ स्वजलक-
णिकादोष० J, सलिलकणिकादोष० M, D. ⁴ त्वादृशो M.

⁵ यज्ञवजालै० J¹, जालमार्गै० M, S. ⁶ निपुणा J, M, S, D.

⁷ The word व्याजेन is probably intended to represent the secondary
meaning of जालिः. Mahēndra's commentary on Hēmachandra's
Anekārthasamgraha (edited by Professor Zachariae, p. 70, l. 17),
in quoting verse 68, attributes to जालम् the meaning धूर्तकृत्य.

नीवीबन्धोच्चुसनशिथिलं^१ यत्र यक्षाङ्गनानां^२
 वासः कामादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु^३ प्रियेषु ।
 अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राय रन्प्रदीपा-
 न्हीमूढानां भवति विफलप्रेरणशूर्णमुष्टिः^४ ॥ ६९ ॥

यत्र यक्षाङ्गनानां चन्दनादिचूर्णमुष्टिर्दीपशान्तिधिया प्रेरितो विफलो
 भवति निष्फलः संपत्ते । प्रबोतकाप्रशमात् । कदाचिदन्यत्रासौ पतितो
 भवेदित्याह । अर्चिस्तुङ्गान्वहाज्ञालान् न्तप्रदीपानभिमुखमासाद्यापि ।
 विफलत्वं त्वनश्वरत्वाद्रत्वार्चिषः । चेपसु वह्निदीपभान्त्या । कदा विफल
 इत्याह । कामात्सुरतेच्छ्या चपलपाणिषु प्रियेष्वम्बरमपहरत्सु । कीदृशं
 वासः । नीवीबन्धस्योच्चयसंयमनस्योच्चुसनेन विकासेन शिथिलमदृढम् ।
 ततश्च लज्जाव्याकुञ्जत्वात्तासां चूर्णादिभिर्मणि-
 दीपप्रशमनेच्छा ॥ ६९ ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्टैः
 कूपच्छेद्यैः^५ कनककमलैः कर्णविभंशिभिश्च ।
 मुक्तालमस्तनपरिमलैश्चिन्नसौचैश्च^६ हारै-
 नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्^७ ॥ ७० ॥

यत्राभिसारिकाणां नैशो मार्गः प्रभातेऽमीभिः सूच्यते कथ्यते इनुमीयते
 वा । कैः । खनजघनभरेण गत्युत्कम्पात्केशच्युतैर्मन्दारकुम्भैः । कर्णभृष्टैश्च
 कनकनलिनैः कूपच्छेद्यै रचितविच्छिन्तिविशेषैः । तथा मुक्तामणिषु लम्भः
 खनपरिमलैः कुचामोदो देषां तैस्त्विन्नसौचैर्मुक्ताहारैश्च । तदेतेन भष्टा-
 भरणायहणेन समृद्धिरक्ता । क्वैदनीयं क्वैयं पत्तलतादि । कूपशब्दे छपो
 रो लः^८ ॥ ७० ॥

^१ ०चूसित० J, M, S, B, C, D.

^२ बिम्बाधराणां J, M.

^३ चौमं रागाद० J, M, S, D.

^४ ०प्रेरणा J, M, S, D.

^५ पत्तच्छेद्यैः J, M, S.

^६ ०परिमलैर्भिन्न० A, B ; मुक्ताजालैः खनपरिचितच्छिन्न० J¹,

मुक्ताजालैः खनपरिसरच्छिन्न० J², M, S, D.

⁷ Iśvarachandra (p. 130) and the *Vidyullatā* (p. 182) consider this verse an interpolation.

⁸ Pāṇ. viii, 2, 18.

मत्वा देवं धनपतिसर्वं यत्र साक्षात्सर्वं
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सभूभङ्गप्रहितनयनैः¹ कामिलस्येष्वमोघै-²
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७१ ॥

यत्र पुर्यां साक्षादासीनं हरमवेत्य स्वरः षट्पदज्यं षट्पदमौर्वीकं
 धनुः प्रायेण चासान्नादत्ते । स्वापापरात्र कुरुत इत्थः । कथं तर्हि
 मिथुनेष्वन्योन्यं प्रेमेत्याह । तस्य कामचापस्यारम्भो व्यापारः प्रवीणाङ्ग-
 नाविलासैरेव संपदते । कीदृशैः । कामिलस्येषु सभूभङ्गानि प्रहितानि
 चित्प्राणि नयनानि येषु । तथामोघैरवन्यैः कार्यकारिभिः । तदेतेन
 शुवतिप्रावीण्यमुक्तम् ॥ ७१ ॥

तत्रागारं धनपतिगृहानुन्तरेणास्तीयं³
 दूराल्लास्यं तदमरधनुश्चारुण्या⁴ तोरणेन ।
 यस्योपान्ते⁵ कृतकतनयः कान्तया वर्धितो⁶ मे
 हस्तप्राप्तस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ७२ ॥

तत्रैविधायामलकायां धनपतिगृहानुन्तरेण राजराजवेद्मानुन्तरेण
 तदस्ताकमगारं गृहम् । अभिज्ञानायाह । शक्रचापरन्येण तोरणेन
 दूरादपि दृश्यम् । यस्य चोपान्ते निकटे बालो मन्दारवृक्षोऽस्ति ।
 कीदृशः । मदीयया प्रियया सेकादिना पोषितः । यतः कृतकतनयः
 पुच्छीकृतः । बालत्वाच्च करयाह्वैगुच्छैर्नम्रीभूतः । उन्तरेण्येनबन्तः⁷ ।
 तयोर्गे च गृहानित्येनपा द्वितीया⁸ । पञ्चम्यन्तः पाठस्त्वनार्यः ॥ ७२ ॥

अभिज्ञानान्तराण्याह ।

वापी चास्मिन्मरकतशिलावद्वसोपानमार्गा
 हैमैः स्यूता⁹ कमलमुकुलैः¹⁰ स्त्रिग्धवैदूर्यनालैः¹¹ ।

¹ सभूभङ्गं J. ² ०लक्षे० A, B. ³ ०गृहाङ्गुन्तरे० J, D. ⁴ तदमर० J,
 मुरपति० M, S, D. ⁵ यस्योदाने J, S, D. ⁶ वर्धितः कान्तया J.
⁷ Pāṇ. v, 3, 35. ⁸ Pāṇ. ii, 3, 31. ⁹ स्फीता J, छन्ना M, S, D.
¹⁰ विकचकमलैः J¹, M, S, D. ¹¹ दीर्घ० J; ०वैदूर्य० M, S, D.

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
न ध्यास्यन्ति^१ अपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य^२ हंसाः॥ ७३॥

अस्मिन्नस्त्रृहे वाणी परिनी विद्यते । कीदृशी । मरकतमणिश्लाभिर्बद्धो रचितः सोपानमार्गं यस्ताः । तथा स्त्रियैर्दुर्यमणिभिरेव नालो दण्डो थेषां तैर्हमैः सौर्वणैः पद्ममुकुलैः सूता प्रोता संबद्धा । वाप्ता हि पद्मर्भावम् । यस्याच्च तोये कृतवसतयो हंसस्त्वामपि प्रेक्ष्य वर्षासमये^३ पि निकटमपि मानसं सरो न ध्यास्यन्ति न स्मरिष्यन्ति । यतो अपगतशुचः । तत्रैवोपद्रवाभावान्निर्दुःखाः । हेमशब्दो रजतादिः^४ ॥ ७३ ॥

यस्यास्तीरे^५ निचितशिखरः^६ पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मन्त्रेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततदितं^७ त्वां तमेव स्मरामि ॥ ७४ ॥

यस्या वाप्तास्तीर एवंविधः क्रीडाशैलोऽस्ति । कोदृशः । पेशलैर्मनो-
ज्ञैरिन्द्रनीलमणिभिर्निचितशिखरो बद्धशृङ्गः । कनकमयीनां च कदलीलतानां वेष्टनेन परिवलनेन प्रेक्षणीयो रम्यः । अतश्च मतियायाः
कान्त इति निकटोऽस्तितशतहृदं भवन्तमालोक्य सादृशाच्चमेवाद्रिं
कातरेणाधीरेण मनसा स्मरामि । सादृशात्प्रियत्वाच्च स्मरणम् । कातरस्यं
तु विरहवशात् । शेषत्वाविवक्षया^८ तमित्यधीगर्थेति^९ षष्ठ्यभावः ॥ ७४ ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चाच्च कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरुवकवृत्तेमाधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्त्व च सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्ष्यन्यो वदनमदिरां^{१०} दोहदच्छद्यनास्याः^{१०} ॥ ७५ ॥

^१ नाध्यास्यन्ति M, S, A, B. ^२ प्राप्य J. ^३ Pāṇ. iv, 3, 154.

^४ तस्याऽ J, M, S. ^५ विहितः J, रचितः M, S, A sec. m., D.

^६ °स्फुटितः J. ^७ Pāṇ. ii, 3, 50. ^८ Pāṇ. ii, 3, 52.

^९ °मदिरा J¹. ^{१०} दौहदः J.

अच वेलिपर्वते रक्षाशोकवेसरतरु पश्चितौ स्तः । कुर्वकवृद्धैर्वृत्तिर्वर्णिका कण्ठी यस्य तस्य माधवीलतामण्डपस्य प्रत्यासन्नौ सविधौ । यद्योश्चिकोशोकस्तव सख्या मद्भेदिन्या वामपादाभिलाषी । चरणप्रहारानुगहिण तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि सापराधस्तदीयं पादप्रहारमभिलषामीत्यर्थः । अपरो बकुलो दोहदच्छद्गना सेकाभिलाषव्याजेनास्था ममेयस्या वदनमदिरां काङ्क्षति । तर्णीमुखासवसेन तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि तदीयां वदनमदिरां काङ्क्षामीत्यर्थः । अशोकादीनां प्रशस्तादुपादानम् ॥ ७५ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काङ्क्षनी वासयष्टि-
मूले नद्वा^१ मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्चिद्वलयसुभगैर्नर्तितः^२ कान्तया मे^३
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहङ्कः ॥ ७६ ॥

तथोरशोकवेसरयोर्मध्ये क्रीडावर्हिणः सौवर्णी वासार्थं यष्टिर्दण्डो इस्ति । कीदृशी । स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । मूलभागे च मणिभिर्नद्वा संबद्धा । कैः । अनतिप्रौढा नातिपक्षा ये वंशा वेणवस्तद्वत्प्रकाशैर्दात्मानैस्तत्सर्णैः । मरकतैरित्यर्थः । ते हि वंशवर्णाः । यां च यष्टि दिनान्ते युष्माकं सुहङ्कारकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते अयते । कीदृशः । मत्कान्तया शिञ्चानकनकटकमनोहरेस्तालैर्वर्वैर्नर्तितः । शिञ्चेरात्मनेपदित्वाच्छिञ्चिदिति प्रयोगः प्रमादजः । अनित्यो वानुदात्तेदात्मने पदविधिः^४ ॥ ७६ ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षणीयं^५
द्वारोपान्ते लिखितवपुष्टौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
स्त्रामच्छायां^६ भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्टति स्वामभिख्याम् ॥ ७७ ॥

^१ बद्वा J, M, S, D.

^२ सिञ्चिद्वलयं J, शिञ्चावलयं M.

^३ कान्तया नर्तितो मे J, D.

^४ Pāṇ. i, 3, 12.

J, M, S, D.

^५ लंकयेथा

^६ मन्दच्छायां S.

हे साधो पूर्वोक्तेरैतैश्चिह्नितस्थापितैर्मद्देशम् तथा लक्षणीयं बोड्यम् । किं च द्वारपाञ्चे शङ्खपद्मौ निधी लिखितवपुष्टौ दृष्टा लक्ष्यम् । कीदृशम् । इदानी मद्विरहेण चामच्छायं छशशोभम् । यस्माद्वैरस्तमये नलिनं नैव निजां श्रियं पुष्णाति वर्धयति ॥ ७७ ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः^१
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषखः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ७८ ॥

ततस्त्वं पूर्वोक्ते रम्यसानौ क्रीडाद्राववस्थितः सन्नस्तद्देशमाभ्यन्तर-
पतितां विद्युदुन्मेषदृष्टिं तडिदुद्योतनमेव दृशं कर्तुमर्हसि । यथा तां
पश्चसीति भावः । किं कृत्वा । तत्त्वाणं कलभतनुतामिभशिशुपेलवत्तं
चिग्रगमनार्थं प्राय । महति हि देहे व्यथा जायते । कीदृशी दृष्टिम् ।
अल्पाल्पा कृशप्राया भाः कान्तिर्यस्याल्पाम् । अत एव च खद्योताल्पा
ज्योतिर्मालिश्रेष्ठा यद्विलसितं स्फुरणं तत्सदृशीम् ॥ ७८ ॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना^२ पङ्कविह्वाधरौष्टी^३
मध्ये क्षामा चकितहरिणप्रेक्षणी^४ निम्ननाभिः ।
ओणीभारादलसगमना स्तोकनम्बा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये^५ सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ७९ ॥

तां जानीयाः^६ परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

^१ तत्परिचाणहेतोः S. ^२ शिखरि० J, M, S, D. ^३ ऋरोष्टी
J, M, S, D. ^४ हरिणीप्रेक्षणा J, M, S, D. ^५ विषया J.

^६ जानीया: M, S.

गाढोत्कण्ठागुरुषु¹ दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां²
जातां³ मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्⁴ ॥ ८० ॥

तत्र वेशमनि यैवंविधाङ्गना भवेत्तां त्वं मम जीवितं द्वितीयं बहिश्चरं
जानीयाः । मञ्चार्थां बुध्येथाः । कीदृशी । या तन्वी छशाङ्गी । श्वामैक-
वारप्रसूता । तरणीत्यर्थः । शिखरदशना तोरणदन्ता । पङ्कं यद्विघ्वफलं
तद्वदधरो यस्याः सा । मध्ये चामा छशीदरी । चक्रितहरिणप्रेत्यर्थी
चक्षुकुरङ्गनयना । निम्बनाभिरतुन्धिला । श्रोणीभारान्तिम्बभारादलस-
गमना मन्त्ररथाता । स्तनाभोगेन च स्तोकं मनाङ्गनम्बा नता । किं बड्डना ।
युवतिविषये नारीमध्ये वेधस आवा सृष्टिरिव । आदौ ह्यनुदेगाद्रम्यं
निर्माणं भवति । तां कीदृशीम् । परिमितकथां पेशलभाषणीम् । मध्य
सहचरे पत्थौ दूरीभूते दूरस्थिते सति चक्रवाकीमिवैकां केवलाम् । यां
च बालाममीषु गाढोत्कण्ठादुःसहेष्वहःसु⁵ व्रजत्सु शिशिरदग्धां कमलि-
नीमिव विरुद्धां संपन्नां मन्ये जाने । वाशब्द इवार्थं । तां जानीया
इत्येतदपेचयात्र सर्वत्र द्वितीया ॥ ७९ ॥ ८० ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं बहूनां⁶
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरौष्ठम्⁷ ।
हस्तन्यस्तं⁸ मुखमसकलव्यक्तिं लम्बालकाला-
दिन्दोदैन्यं तदुपसरणक्षिट्कान्तेर्विभर्ति⁹ ॥ ८१ ॥

तस्या वक्त्रं निश्चितं तदुपसरणक्षिट्कान्तेर्वत्संपर्ककदर्थितशोभस्य
शशिनो दैन्यं विभर्ति विच्छायतां धत्ते । यतोऽसकलव्यक्तिं न तथा
प्रकटम् । कुतः । लम्बालकालात् । न हि विरहिणी केशान्संमार्जयति ।
कीदृशं तत् । प्रबलेनाविच्छिन्नेन रुदितेनोच्छूने नेत्रे यस्य । तथा

¹ गाढोत्कण्ठां M, S, A, B, D pr. m. ² बाला J. ³ जाता J.

⁴ ०मथिता पद्मिनीवान्यरूपा J. ⁵ गाढोत्कण्ठादुःः A, C, D.

⁶ प्रियाया M, S, D. ⁷ ०धरौष्ठम् J, M, S, D. ⁸ हस्ते न्यस्तं S.

⁹ तदनुसरणं J, M, D.

श्वासपरंपराया उष्णत्वाङ्गिनवर्णो नष्टकान्तिरधरो यस्य । हस्तन्यसं
करविधृतम् ॥ ८१ ॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां^१ शारिकां^२ पञ्चरस्यां
कंचिज्ञर्तुः स्मरसि निभृते^३ त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ८२ ॥

मत्रियैवंविधा तवालोके दर्शनपथे पुरा निपतत्वचिराबास्यते ।
एवंविधान्वापाराकुर्वती तां द्रव्यसीत्वर्थः । कीदृशी । बलिव्याकुला
देवपूजातत्परा । मम सादृशमनुकारं विरहवशान्तनु दुर्बलं भावगम्यं
चित्तस्थितं लिखन्ती वा । मञ्जुवादिनी शारिकां पञ्चरस्यां पृच्छन्ती वा ।
किमित्याह । हे निभृते विनीते कंचिज्ञर्तुः स्मरसि मत्पतिं धायसि ।
यस्मात्तं तस्यातीव प्रिया । पुरा निपततीति यावत्सुरानिपात-
योर्लट^४ ॥ ८२ ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सोम्य^५ निष्ठिष्य वीणां
मन्त्रोचाङ्गं विरचितपदं गेयमुन्नातुकामा ।
तन्वीराद्र्दा^६ नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां^७ मूर्छनां विस्मरन्ती ॥ ८३ ॥

धूसराम्बरेऽङ्के वीणां निधाय गेयमुन्नातुकामा वा । सालोके ते
निपततीति संबन्धः । कीदृशं गेयम् । मम गोत्रं नामाङ्गज्ञिहृं यस्य ।
विरचितानि पदानि शब्दा यस्य । पदश्चो हि स्वरसंघातो गेयम् ।
मदीयनामान्वितमित्यर्थः । असुभिनेचञ्जलिराद्र्दा^८: कृताखन्ती^९: क्लेशेन
सारयित्वा योजयित्वा स्वयमपि दत्तां मूर्छनां सारणां विस्मरन्ती ।
चित्सोऽख्यास्यात् ॥ ८३ ॥

¹ वचनं J.

² शारिकां J, M, S, D.

³ रसिके J, M, D.

⁴ Pāṇ. iii, 3, 4.

⁵ सोम्य J, M, S, D.

⁶ तन्वीराद्र्दा M, D.

⁷ स्वयमधिकृतां J.

⁸ कृतां A, B, C, कृतां D.

शेषान्मासान्गमनदिवसप्रसूतस्यावधेर्वा^१
 विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्ट्यैः^२ ।
 संयोगं वा^३ हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती^४
 प्रायेणैते रमणविरहेष्वद्गुनानां^५ विनोदाः ॥ ८४ ॥

गमनदिवसात्प्रवृत्तो योऽवधिर्वर्षाख्यस्तस्य शेषान्मासानवनौ भुवि
 विन्यस्यन्ती खापयन्ती । कैः । देहत्वां द्वारविशेषे द्वारपूजार्थं दत्तैः
 पुष्ट्यर्थं गणना तथा । रेखापदेषु पुष्ट्याणि दत्तेत्वर्थः । हृदयनिहितारम्भं
 मनोरथरचितं मत्संगमं वास्तव्यत्वं नुभवन्ती । कथमवगच्छेतादृ-
 शान्व्यापारान्कुर्वतीत्याह । यस्मादिष्टवियोगे विरहिणीनां प्रायेणैवंविधा
 एव विनोदाः केलयो भवन्ति ॥ ८४ ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा या मयोन्मोचनीया^६ ।
 स्पर्शक्षिण्ठामयमितनखेनासकृत्सारयन्ती
 गरडाभोगात्कठिनविषमादेकवेणी^७ करेण ॥ ८५ ॥

सव्यापारामहनि न तथा खेदयेद्विप्रयोगः^८
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखी ते ।
 मत्संदेशैः मुखयितुमतः^९ पश्य साध्वी निशीथे
 तामुन्निद्रामवनिशयनासन्नवातायनस्थः^{१०} ॥ ८६ ॥

तां सखीमुन्निद्रां संतो लमतः कारणान्निशीथे धर्धरात्रे मत्संदेशैः
 सुखयितुं पश्चेन तु दिवसे । कुत इत्याह । सव्यापारत्वादहनि तां विरहो

^१ ० सान्विरहदिवस ० J, M ; ० खापितस्या ० J, M, S, D, ० प्रस्तु-
 तस्या ० C. ^२ ० मुक्तपुष्ट्यैः J, S, D. ^३ संभोगं वा M, मत्सङ्कुचं वा S,
 मत्संयोगं D. ^४ हृदयरचित्तां J. ^५ ० विरहे ह्यगुनानां S.

^६ तां मयोद्वेष्टनीयाम J, M, S, सा मयोद्वेष्टनीया D. ^७ ० विषमामेकं
 J, M, S, D. ^८ पीड्ये ० J, M, S, D ; ० न्वद्वियोगः S, D.

^९ ० मलं M, S, D. ^{१०} ० शृणनां सन्दृ ० J, S, D, ० शृणनां सौधं M.

न तथा दुःखयेवथा रात्रौ शङ्के संभावये । यतो निर्विनोदां चिच्चवा-
पारादिवर्जिताम् । अत एव गुरुतरशुचमतिदुःखिताम् । कोदृशी ताम् ।
एवंविधामेकां वेणी कठोरपरषालपीलफलकादघटितकरजेन पाणिना
सारयन्तीमालोकार्थमपास्त्वनीम् । कोदृशी वेणीम् । याद्ये प्रधमे
विरहदिवसे विद्योगदिने चूडाशेखरमपास्य तथा वेष्टिता । या च
नष्टशोकेन मया मोचनीया । एवं ह्रीष विरहाचारः । खिहाभावाच्च
सर्वे लिङ्गां परषाम् । त्वं कोदृशः । अवनौ भुवि न तु खट्टायां यच्छयनं
तत्पं तस्यासन्ने निकटे वातायने गवाचे तिष्ठति यः स तथोक्तः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

आधिक्षामां विरहशयने संनिकीणैकपाश्चां^१
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः^२ ।
मत्संयोगः^३ कथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीति^४ निद्रा-
माकाङ्गनंती नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ८७ ॥

आन्यच्च कोदृशी ताम् । आधिक्षामां चित्तपीडाङ्गशाम् । अत एव
यादृशे तादृशे विरहशयने संनिकीणे चिप्रमेकं पाश्च यथा । अत-
चामावस्यायां प्राचीमूले पूर्वदिङ्गुले कलामात्रशेषां हिमांशोशन्द्रमसो^५
मूर्तिमिवेत्युपमा । तथा निद्रामभिलषन्तीम् । किमर्थम् । मया सह कथं
नाम स्वप्ने समागमो घटेतेति । नयनसलिलोत्पीडेन नेचाङ्गपूरेण
रुद्धावकाशां निवृत्तप्रसराम् ॥ ८७ ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयङ्केशिना विश्विपन्ती
शुद्धस्तानात्यरूपमलकं नूनमागराडलम्बम्^६ ।
नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहशयनेष्वसुभिर्यापयन्तीम्^७ ॥ ८८ ॥

^१ संनिषेकः J, M, D. ^२ For the second half of verse 87,
J, M, S substitute that of verse 88. ^३ मत्संभोगः M.

^४ कथमुपनये० J^१, कथमपि भवे० S, सुखमुपनये० D. ^५ इन्द्रोः for
हिमांशोः A, B, C, D. ^६ For the second half of verse 88, J, M, S
substitute that of verse 87. ^७ क्षणमिव J, D. ^८ ऋहमह-
तीमशुभिः J, M, S.

दीर्घेष्णलादोषपञ्चवदा हिनोच्छासेनालकं नूनमुत्तिष्ठपन्तो मणस्यन्तीम्।
कीदृशम् । शुद्धस्थानात्पानीयमाचाभिषेकेण पर्वतं रुद्रम् । यदि हि
सा मञ्जलार्थं कदाचित्स्थाति तत्सुरभितैलामलकादिशूर्णेन तोयमाचेण ।
आगण्डं लम्बत इत्यागण्डलखं कपोलस्तस्तम् । तथा मया सहेच्छारतैर्या
निशा चण्वदतिवाहिता तामेवोष्णीर्वार्ष्यर्विरहश्चायां रोदनेन मास-
मिव यापयन्ती न यन्तीम् ॥ ८८ ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-
न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव^१ ।
चक्षुः खेदात्सजलगुरुभिः^२ पक्षमभिश्छादयन्ती^३
साम्रेऽहीव स्थलकमलिनी न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥ ८९ ॥

सवाप्तत्वाद्वरुभिर्दुःसहैः पक्षभिर्ज्ञामभिः खेदाच्चक्षुराच्छादयन्ती
स्थगयन्तीम् । कीदृशम् । पीयुषशीतलान्वातायनप्रविष्टानिन्दोः पादा-
न्किरणान्पूर्वप्रीत्या संमुखं गतं प्रसृतम् । ततो मद्विरहेण खेदकारित्वा-
न्तथैव संनिवृत्तम् । यद्वदेव रभसाद्वतं तद्वदेव प्रत्यागतमित्यर्थः ।
अतश्चाद्योः स्थगनान्नं प्रबुद्धां न सुप्ताम् । नेत्रनिमीलनात्प्रबोधाभावो
निद्राभावश्च स्थापशूच्यतया । अतश्च साम्रेऽहनि स्थलकमलिनीमिवेत्य-
पमा । सा हि साधत्वान्नं प्रबुद्धा दिनवशाच्च न सुप्ता । पूर्ववाच वाक्यत्रये
क्रिया ॥ ८९ ॥

कथमेवंविधामेतामस्तस्थामवैषीत्याह ।
जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्तेहमस्ता-
दित्यंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्क्यामि ।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिरादभ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९० ॥

^१ तदैव J².

^२ खेदाच्चक्षुः J, D; सलिलं J, M, S, D.

^३ दियत्वा J².

तस्या भवद्यस्याया यतो मयि मनः संभृतखेहमतिप्रीतिमदतः
कारणादित्यंभूतामेवंविधां दशामवाप्तां तामहमादविदोगे तर्कया-
म्युत्प्रेचे । न च स्त्रेह एव त्वयि तस्या नास्तीति वक्तुं युज्यत इत्याह ।
सुभगमिष्ठमादानं मन्यते सुभगंमन्यः । तद्वावो मां नैव वाचालं
यत्किंचनभाषिणं कुरुते । तस्माद्यत्वं मयोक्तमेतदशेषं तवाचिरा-
त्प्रत्यक्षम् । अवश्यं त्वमेवंविधां तां द्वितैर्दिनैद्रव्यसीत्यर्थः ॥ १० ॥

**सा संन्यस्ताभरणमबला पेलत्रं^१ धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकूदृःखदुःखेन गाचम् ।
तामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥ ११ ॥**

साबला क्षणाङ्गोदृशं देहं वहन्ती निश्चेतनमपि त्वा नवजलमयम-
स्त्रमवश्यं त्वाजयिष्यति । कीदृशं गाचम् । पेलत्रं क्षणं सुकुमारम् । अत
एव संन्यस्ताभरणं त्वक्तमण्डनम् । तथा तत्पृष्ठे निचिमप्यतिळेशेन
विभ्रती । यद्येवंविधा सा किमित्यहं रोदिमीत्याह । यस्माद्य आद्रा-
न्तरात्मा सरसचित्तः स सर्वः प्रायेण करुणावृत्तिः क्षपाशीलो भवति ।
त्वं च सजलत्वादाद्रान्तरः । करुणा क्षपैव वृत्तिर्थापारो यस्य स
करुणावृत्तिः । क्षपार्थवृत्तेः करुणाशब्दस्य भाषितपुंखत्वाभावात्
पुंवद्वावः^२ । दुःखदुःखेनेत्याधिक्ये द्विर्वचनम^३ । दुहेरिव मुचेरपि
द्विकर्मकत्वात्त्वामसं मोचयिष्यतीति ॥ ११ ॥

**रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्त्रेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विसृतभूविलासम् ।
तव्यासने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति^४ ॥ १२ ॥**

भवति निकटस्थे सति तस्या हरिणनयनाया नेत्रमुपरिस्पन्दित्वा-
दनिमेषोत्फलनचदुलोत्पलशोभासाम्य^५ प्राप्त्यतीत्याशङ्के संभावयामीति

^१ पेश्वले M, D. ^२ Pāṇ. vi, 3, 34. ^३ Cf. p. 10, line 1.

^४ °क्षोभाच्चल° J, M, D. ^५ Cf. verse 40.

शुभसूचनमत्र । स्त्रीणां हि वामाचिक्षुरणमानन्दमासन्नमाह । कीदृशं
नयनम् । लम्बेरलकै रुद्रापाङ्गप्रसरं निवृत्तकटाक्षेपम् । श्रोकाञ्चा-
ञ्जनस्त्वेहेन रहितम् । तथा मवस्य वर्जनाद्विस्वलितभूविलासम् ॥ १२ ॥

वामो वास्याः^१ करुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्वलत्वम्^२ ॥ १३ ॥

तथासन्ने वामो वोरस्याश्वलत्वं यास्यति स्फुरिष्यति । वाशब्दां
नयनस्पन्दपेचया विकल्पे । कीदृशोऽसौ । मामकैनखचैर्वर्ज्यमानः ।
नित्याभ्यस्तं च मौक्तिककलापं विधिवैधुर्याच्चाजित उपेच्छितः । शैत्यार्थं
हि तत्र तस्य करणमभूत । तथा सुरतसमाप्तौ मम करोपमर्दनयोग्यः ।
अभिनवकदलीकाण्डवच्च गौरः श्वेतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्काले जलद दयिता लब्धनिद्रा यदि स्या-^३
दन्वास्यैनां^४ स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व^५ ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि^६ स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यः करणच्युतभुजलतायन्थि गाढोपगूढम् ॥ १४ ॥

हे जलद तस्मिन्काले धरात्रसमये प्रिया चेतुप्ता भवेत्तदेनामन्वास्य
सेवित्वा त्यक्तगर्जितस्त्वं चणमात्रं सहस्व प्रतीक्षेथाः । मा स्म तां बोधयः^७ ।
किमर्थमित्याह । मयि प्रेयसि कथंचिहैवात्मप्रासादिते सति तस्या
गाढोपगूढं दृढालिङ्गं सद्यस्तत्परं करणच्युतभुजलतायन्थि गलभ्रष्टवा-
ड्जवच्छीपाशं मा भूत । आस्त्रेषविच्छेदो मा स्म भवदित्यर्थः । नूनं सा मामा-
लिङ्गितमात्रना स्वप्ने द्रच्यति । उपगूढशब्दो भावे । अन्वासनं सेवनम् ।

^१ वामश्वास्याः J, M, S. ^२ कनकं D; °कदलीगर्भं J. ^३ यदि सा
लब्धनिद्रासुखा स्या° J, M, S, D. ^४ °त्तचासीनः S, D. ^५ सहेद्याः S.

^६ जने J. ^७ Pāṇ. iii, 3, 176, and vi, 4, 74.

यथा । अन्वासितमरुत्थाया स्वाहयेव हविर्भुजमिति¹ । स्थाणुं तपस्यन्तम-
धित्वकायाम् । अन्वास्त इति च² ॥ १४ ॥

तामुत्थाप्य³ स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्रस्तां सममभिनवैज्ञालकैर्मालतीनाम⁴ ।
विद्युद्गर्भे⁵ निहितनयनां⁶ तत्सनाथे गवाक्षे
वकुं धीरस्तनितवचनैर्मानिनी⁷ प्रक्रमेथाः ॥ १५ ॥

ततः सुप्तां तां मनस्तिनी निजोदकविन्दुभिसुषारेण समीरणेनोत्थाप्य
गम्भीरगर्जितेनैव वचसा वकुं प्रक्रमेथाः प्रारभेथाः । कीदृशीम् । शीत-
वातसंख्यात्समाश्रस्तां मालतीजालकैः सह । सा हि प्रभाते विकसति ।
तथा भवदधिष्ठितत्वाद्विद्युद्गर्भे तडित्वति वातायने दिव्यव्यया चित्र-
चक्रुष्म ॥ १५ ॥

किं वक्ष्यामीत्याह ।

भर्तुर्मिंचं प्रियमविधवे⁸ विद्धि मामम्बुवाहं
तत्संदेशान्मनसि निहितादागतं⁹ तत्समीपम् ।
यो वृद्धानि त्वरयति पथि आम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्त्रिगर्धैर्घ्यनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि¹⁰ ॥ १६ ॥

हे अविधवे पतिवत्ति भावत्कस्य पल्युर्मिंचं प्रियमम्बुवाहं जीमूतं मां
त्वं विद्धि जानीहि । तत्संदेशान्मनसि निहितात्तदीयं संदेशं चेतसि
गृहीत्वा त्वन्निकटं प्राप्नम् । यस्माम्बुवाहो मार्गे आम्यतां खेदं भजतां
प्रोषितानां प्रवासिनां कदम्बकानि मन्द्रस्त्रिगर्धैर्मधुराङ्गैर्जितैस्त्वरथति
प्रेरयति गृहाय । यतोऽबलानां कान्नानां वेणिमोक्षणे कवर्युच्चोच्चन

¹ *Raghuvamśa*, i, 56.

² *Kumārasambhava*, iii. 17.

³ प्रोत्यायिनां J. ⁴ °वैर्मालतीनां रजोभिः D. ⁵ विद्युद्गर्भः M, D,
विद्युत्कम्पः S. ⁶ स्त्रिमितनयनां J, M, S, D. ⁷ धीरः M; °वचनो
J, A, C. ⁸ °मधिदधे J. ⁹ °शैर्मनसि निहितैरागतं J¹, D, °शैर्द्द-
यनिहितैरागतं M, S, °शाङ्कृदयनिहितादागतं A, B, C; but see the
commentary. ¹⁰ सान्द्रः A, B, C.

उत्सुकान्युत्कानि । मेघालोके हि विरहो दुःसहः । यस्त्वरथतीत्यमुखा-
हापेषया पुंस्त्वं प्रथमपुष्टविदैश्च । मिचासदपेषया¹ तु दुर्घटमे-
तत्स्यात् ॥ ९६ ॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुल्कण्ठोच्छुसितहृदया वीम्य संभाव्य चैव² ।
श्रोथत्यस्मात्परमवहितां³ सोम्य⁴ सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः⁵ सुहृदुपनतः⁶ संगमात्किंचिदूनः ॥ ९७ ॥

इत्यं त्वयोर्त्ते सति सा त्वामुद्वक्त्रा दृशा दृष्टा धिथा चोपपद्यते तद्गृहतत्व-
मस्तेति संभाव्य विचार्यांतः परमवहितैकागार्णयिष्वति । यस्त्वात्पुरंधीणां
मिचेणानीतः कान्तोदन्तो वज्रभवृत्तान्तः संगमात्किंचिदूनः । प्रियसमागमे
समाश्वासोत्पादात्मियसंगमनिभ इत्यर्थः । कमिव का वीच्येत्याह ।
पवनतनयं हनुमनं मैथिली सीता यथा पूर्वं दृष्टवती दूतं च संभावित-
वती । उत्कण्ठयोच्छुसितं मुक्तोच्छासं हृदयं यस्यां सा तथोक्ता ॥ ९७ ॥

तामायुष्मान्मम⁷ च वचनादात्मना चोपकर्तुं⁸
ब्रूयादेव⁹ तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्यः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां¹⁰ वियुक्तः¹¹
पूर्वाशास्य¹² मुलभविपदां प्राणिनामेतदेव¹³ ॥ ९८ ॥

आयुष्मान्वाचवाचदीयेन वचसा स्वयं चोपकर्तुं तामित्यं ब्रूयाद्वदेत् ।
यथा तव सहचरः पतिश्चिकूटासीनोऽव्यापन्नो जीवस्त्वां कुशलं
पृच्छतीति । किमिलुभयगतकुशलकथनमेवादावित्याह । यस्त्वात्सुप्रापयि-

¹ The compound मिचासद् is a *dvandva*. ² संभाव्य चैवम् D.

³ ०वहितं J, ०पि हितं D. ⁴ सीम्य J, M, S, D. ⁵ कान्तोपान्तात् J.

⁶ ०पगमः J, ०पगतः M, ०पहृतः D. ⁷ ०युष्मवाम J, M, S, D sec. m.

⁸ ०दात्रनश्चोप० J, M, S, D. ⁹ ब्रूया एवं M, S. ¹⁰ त्वा A, B.

¹¹ नियुक्तः J. ¹² पूर्वाभाष्यं M, D. ¹³ भूतानां हि चयिषु

करणेष्वाद्यमाश्वमेतत् S.

पत्तीनां शरोरिणमेतदेव पूर्वाशास्यं प्रथमाकाङ्क्षणीयं चत्स्वास्थ्यं नाम ।
आयुष्मानिति वचने कर्तृपदं न त्वामन्वणम् । ब्रूयादिति प्रथमपुरुषप्रयो-
गात् । आशास्यशब्दे नुपसर्गधिकारादेतिसुशास्त्रिति¹ क्वचभावः॥ ९८ ॥

ततः किमित्याह ।

अङ्गेनाङ्गं तनु च² तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सासेणासप्रद्रवमविरतोक्तरात्मुक्तरितेन³ ।
उष्णोच्छासं⁴ समधिकतरोच्छासिना दूरवर्तीं
संकल्पैस्ते विशति⁵ विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः॥ ९९ ॥

तत्र प्रेयान्दूरवर्तीं संकल्पैरुत्काण्डावशादङ्गेनाङ्गं विशति वपुषा त्वहेहं
प्रवेष्टुमिच्छति । त्वयैकं यियासतीत्यर्थः । भिन्नयोश्चिकं सारुष्याङ्गवतीति
तयोरङ्गयोल्लनु च तनुनेति पृथमिशेषणैः सादृश्यकथनेन समानुरागता-
माह⁶ । अस्त्रं द्रवतीत्यस्त्रद्रवम् । पचादित्वादच⁷ । कस्मादादना नाया-
तीत्याह । विधुरेण विधिना रुद्धवर्ती । वियोगस्य वर्षभोग्यत्वात् । तनु
च तनुनेति चार्थाभावात्प्रतनु तनुनेति पठनीयम⁸॥ ९९ ॥

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां⁹ पुरस्ता-
कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनानामगम्य-¹⁰
स्वामुक्तरात्मविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०० ॥

स तत्र प्रियो मनुखेनेदं वच्यमाणं त्वामाह ब्रवीति । स कः । यत्किल
शब्दाख्येयं प्रकटवाच्यं तदपि सखीसंनिधाने व्याजं विधाय यस्तव कर्णे

¹ Pāṇ. iii, 1, 100 and 109; ^०शास्त्रिति A, B, C, D. ^२ प्रतनु M, S, D.

^३ सासेणाशुद्धतम^० M, S. ^४ दोषीच्छासं S, सोष्णो^० D.

^५ संकल्पैस्तेर्विश्ति J, M, D. ^६ समानुरागिता^० A, सानुरागता^० B, C, D.

^७ Pāṇ. iii, 1, 134. ^८ Vallabhadēva's emendation has been adopted by Mallinātha; see note 2.

^९ तत्सखीनां A pr. m., B, C. ^{१०} लोचनाभ्यामदृष्ट^० J, लोचनाभ्यामदृश^० M, S, D.

वक्षुं लोलः साकाङ्गं आसीत् । कुतो हेतोः । आननस्यर्शलोभात् । कर्णे
कथनं हि तस्य लच्छुखस्यर्शसुखानुभवाय । कीदृशः सः । अवणविषयमति-
क्रान्तोऽप्राप्तः । दूरस्थत्वात् । अत एव लोचनानामगम्यो नैत्रैद्र्घुमशक्यः ।
उत्कण्ठया विरचितानि पदानि शब्दा यत्रेति कथनविशेषणम् ॥ १०० ॥

इदं किमित्याह ।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणप्रेक्षिते^१ दृष्टिपातं^२
गणदच्छायां^३ शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भूविलासा-
न्हनौकस्यं^४ क्वचिदपि न ते भीरुं^५ सादृश्यमस्ति ॥ १०१ ॥

हे भीरु कातरे तव सारूप्यमेकस्थं कष्टं क्वचिदपि न विद्यते । यदा-
लोक्यात्मानं समाश्वासयेयम् । तथा हि श्यामाजलतासु तवाङ्गमुत्तेचि ।
तद्वन्ननुत्वात् । चकितहरिणप्रेक्षणे च दृष्टिपातम् । चक्षसारङ्गवच्छटुला-
वलोकनात् । एवमुन्तरत्र यथायथं योज्यम् । कपोलकान्तिं मृगाङ्गं
उत्पश्यामि । मयूराणां कलापाटोपेषु वचभरम् । सूक्ष्मसरित्क्ष्मोलेषु
भूविलासान् । भीर्वित्यन्वर्थं नाम नारीणाम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति^६ इत्यगुणाभावः^७ ॥ १०१ ॥

तामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
असैस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालिष्यते^८ मे
क्रूरस्तसिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १०२ ॥

भवती प्रणयकुपितां प्रीत्या रूषितां धातुरागैः सिन्दूरादिरागैदृष्ट-
त्वालिख्य प्रार्थनयात्मानं तव पादगतं कर्तुं यावदिच्छामि तावत्त्वदा-
कारस्य स्मरणाद्वाप्तिरसक्षदुपचितैर्वैश्चुषी ममाच्छावेते । अतस्य

^१ ०हरिणो० J, M, S, D; ०प्रेक्षणे० M, S, D. ^२ ०पातान्० D.

^३ वक्षुच्छायां J¹, M, S, D. ^४ ०क्षिन्० M. ^५ चण्डि J, M, S, D.

^६ Compare *Paribhāshēndusēkhara*, 93, 1. ^७ Pāṇ. vii, 3, 108.

^८ ०सुष्टते० J¹, M, S, D.

तस्मिन्नपि त्वदाकारे तत्रापि चिचे क्रूरो विषमो विधिर्नावावयोः
समागमं न ज्ञमते ॥ १०२ ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्देयाश्चेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि सति^१ स्वप्रसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वसुलेशाः^२ पतन्ति ॥ १०३ ॥

हे सति गुणवति तव स्वप्ने दैववशात्माप्राया गाढालिङ्गनायाकाशे
शून्य एव प्रसारितभुजं मां वीचमाणानां वनदेवतानां द्रुमपञ्चवेषु
मौक्तिकपृथक्यो वाष्पकणा असक्त्वा खलु न पतन्ति । अपि तु भ्रश्यन्त्येव ।
तादृशी मे दशामालोक्य ता अपि कृपया रुदन्तिरामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

भित्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुदुमाणां
ये तत्क्षीरसुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्गन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वस्पृष्टं^३ यदि किल भवेदङ्गमेभिस्त्वेति ॥ १०४ ॥

हे गुणवति शीलान्विते सरलतरुणां तत्त्वणं पञ्चवक्वाटानुपमृद्य
तद्रुमसंबन्धिष्ठोरसुतिसुगन्धयो ये हिमालयानिला दक्षिणेन प्रवृत्ता
अस्यां दिशि वातुं प्रसुतास्ते मयास्तिष्ठन्ते । किमर्थम् । यदि किलैभि-
मार्दृतैः सहवासात्कदाचित्तदीयं शरीरं सृष्टं भवेत् । अतश्च । वाहि
वात यतः कान्ता तां सृष्टा मामपि सृष्टेः । बहुतत्वामयानस्य शक्यमेतेज
जीवितुम्^४ ॥ दक्षिणेनेतेनवन्तः^५ ॥ १०४ ॥

^१ मया J, M, S, D, निश्चि A, B, C; I have written सति on the strength of the commentary. ^२ ऋष्मुः J, M, S, D.

^३ पूर्वं सृष्टं J, M, S, D. ^४ Rāmāyaṇa (Gorresio), v, 75, 8. A adds तदुक्तम् । and quotes Sētubandha, v, 6. The text of this verse is so full of mistakes that I have to omit it. ^५ Pāṇ. v, 3, 35.

संक्षिप्तेरन्तरणः¹ इव² कथं दीर्घयामास्त्रियामाः³
 सर्वावस्थास्वहरपि कथं⁴ मन्दमन्दातपं स्यात् ।
 इत्थं चेतश्चतुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः⁵ कृतमशरणं तद्वियोगव्यथाभिः॥ १०४ ॥

हे चब्बललोचने गाढोष्माभिस्त्रीत्रसंतापाभिस्त्वद्विरहचिन्ताभिर्मम मन
 इत्यं दुर्लभप्रार्थनं छतम् । यद्यहुप्तापं तत्तदभिलषामीत्यर्थः । तथा हि
 दीर्घप्रहरास्त्रियामा निशा निमेष इव कथं नाम संक्षिप्तेरगच्छेयुः ।
 तथा योष्ममधाहाद्विष्पि सकलासु दशासु दिनमतिमृदुरविप्रभं कथं
 स्वादिति । एतच्च दुर्लभम् । न हि निखिला चण्डा चण्डवत्त्वीयते । न च
 दिनं सर्वदा मन्दातपं भवति । गाढोष्माभिरिति डाकुभाभ्यामन्य-
 तरस्याम्⁶ । संक्षिप्तेरत्रिति कर्मकर्तेरि ॥ १०४ ॥

नन्वात्मानं⁷ बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे⁸
 तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां⁹ मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यनं¹⁰ सुखमुपनतं¹¹ दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ १०६ ॥

आत्मावस्थां प्रतिपाद्य संप्रति कर्तव्यतामाह । हे कल्याणि भद्रे तत्त्वापि
 नन्वात्मानं बहुविधं विगणयज्ञानग्नयमेव नावलम्बे न । अपि त्वत्वलम्ब
 एव । पामीत्यर्थः । तत्त्वमपि प्रिये कातरत्वमधैर्यं सुतरामत्यर्थं मा गमो
 मा यासीः । यस्मात्कस्य संसारिणो नित्यं सुखमुपनतं घटितमेकान्ततो
 नियमेन दुःखं वा । यत एताः सुखामुखरूपा दशा अवस्थाचक्रनेमि-
 वत्कादाचिन्तीचैर्गच्छत्यधो यान्ति कदाचिच्छोपरि पृष्ठे । रथाङ्गधारा हि
 भ्रमन्ती क्रमेणाध उपरि च याति । तदुक्तम् । सुखं च दुःखं च भवाभवौ

¹ संक्षिप्तेत J, M, S. ² चण्डमिव J, D. ³ दीर्घयामा त्रियामा
 J, M, S. ⁴ च मे D. ⁵ गाढोष्माभिः J², S. ⁶ Pān. iv, 1, 13.
⁷ न त्वात्मानं M, A, इत्यात्मानं D. ⁸ त्वं नैवावलम्बे J¹, M, S, D.
⁹ नितरां J¹, M, S. ¹⁰ कस्यैकान्तं J, M. ¹¹ पगतं D.

च लाभासाभौ मरणं जीवितं च । पर्यायशः सर्वमिह स्फृशनि
तस्माज्जीरो न प्रहृष्टेन शोचेत्¹ ॥ अन्वभिमुखीकरणे । मा गम इति
लुदित्तादङ्क² ॥ १०६ ॥

सुखागमे कलत्र निष्पत्य इत्याह ।

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी
मासानन्यान्गमय³ चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं⁴ तं तमात्माभिलाषं⁵
निर्वेष्यावः परिणतशरच्छन्दिकासु क्षपासु ॥ १०७ ॥

कार्त्तिकशुक्लदादशां भुजगशयनाच्छेषतत्पादुत्थिते शार्ङ्गपाणी हरौ
मम शापान्तो भविष्यति । तदैव वर्षस्य परिपूर्णत्वात् । अतश्चाद्यारभ्य
मासचतुष्टयं लोचने मीलयित्वा यथाकथंचिद्विमर्यातिवाहय । ततः
पश्चात्संयोगे सति चिरकालगुणितं⁶ तीक्ष्णं⁷ तं तं नानाविधमात्रज्ञो
उभिलाषं कामं परिपङ्कशारदञ्चोत्सासु निशास्वावां निर्वेष्याव
उपभुज्ञावहे । लोचननिमीलनेनाच यथातथात्वं लक्ष्यते ॥ १०७ ॥

इदानी सुसष्टमभिज्ञानमाह ।

भूयश्चाह⁸ त्वमपि⁹ शयने कण्ठलमा पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं¹⁰ विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासं कथितमसकृत्यृच्छतश्च¹¹ त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति¹² ॥ १०८ ॥

स त्वत्रिय एतदुक्ता पुनरपि त्वामिदमाह । यथा पूर्वं भवती तत्ये
मामाजिङ्ग्य सुप्ता केनापि निमित्तेन सशब्दं रुदती विप्रबुद्धा विनिद्रा
जाता । ततो रोदनहेतुमसकृत्यृच्छतो मम त्वयोक्तम् । हे कितव धूर्त

¹ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's *Indische Sprüche*, No. 7068. ² Pāṇ. iii, 1, 55. ³ शेषाकासान्गमय M, S, D.

⁴ ०गणितं M, S. ⁵ तमेवाभिं J. ⁶ Read probably विरहकाल०.

⁷ हीक्ष A. ⁸ भूयश्चापि S, भूयश्चासि D. ⁹ त्वमसि J, S. ¹⁰ सस्वरं J, M, S, D. ¹¹ ०तो १सि J¹, ०तेकं J². ¹² ०न्कामिनी कामपि त्वम् D.

कामपि वनितां रमयन्न वाग्लभे मथावलोकितः । अत ईर्षाकोपेना-
हमददमिति ॥ १०८ ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्त्रेहानाहुः किमपि विरहह्रासिनस्ते^१ स्यभोगा^२
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ १०९ ॥

हे कुवलयाच्येतस्मादभिज्ञानदानाचां स्वस्थमवेत्य कौलीनाङ्गोकाप-
वादमात्राच्य त्वमविश्वासिनी निष्ठत्यया मा भूः । तदेव कौलीनमाह ।
किमपि कुतोऽपि हेतोः स्त्रेहान्विरहह्रासिनो विद्योगे तनुभवतो जना
आडः । यथा । प्रीतिः प्रवासाश्रयादिति^३ । एतस्मायुक्तम् । यस्मात्ते स्त्रेहा
अभोगद्वेतोरिष्टे वस्तुनीप्सितेऽर्थं उपचितरसाः सन्तः प्रेमणो राशीभ-
वन्ति प्रीतिमयाः संपद्यन्ते । दृद्यवज्ञभविषये^४ विद्योगवशात्सहस्रगुणः
स्त्रेहः संपद्यते^५ इत्यर्थः । त्वयि च मम या प्रीतिसां त्वमेव जानासि ।
कौलीनं लोकापवादः ॥ १०९ ॥

इत्यं संदेशसुक्रा प्रार्थनामभ्युपगमयितुमाह ।

कच्चित्सोम्य^६ व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्याख्यातुं न^७ खलु भवतो धीरतां तर्केयामि^८ ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्वातकेभ्यः^९
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ११० ॥

हे सोम्य प्रियदर्शनैतन्नित्रकार्यं कच्चित्प्रवता व्यवसितमङ्गीकृतं मम ।
अवश्यमत्र त्वया व्यवसायवता भाव्यम् । प्रत्याख्यातुमत्र तव धैर्यं न

^१ विरहे J, M, S; धंसिनस्ते M, S, D. ^२ अभोगा० J, त्वभोगा०
M, S, ह्यभोगया दृष्टे D. ^३ Bhartṛihari's *Nitiśataka* (Böhtlingk's
Indische Sprüche, No. 2991). ^४ वज्ञभे विषय० A. ^५ सह A;
cf. Nandargikar's Notes, p. 112, l. 2. ^६ त्सौम्य J, M, S, B, D.
^७ प्रत्यादेशान्न J, M, S, प्रत्यादेष्टुं न D. ^८ कल्पयामि J, M, S.
^९ याचितं चात० A, B, C; but see the commentary.

लक्ष्यामि । तथा हि त्वमर्थितः सन्नब्रुवन्नपि चातकेभ्यस्तोयं वितरसि ।
यस्माच्चहतामर्थिष्वभिमतार्थसंपादनमेव प्रतीपवचनम् । महानो हि
कर्मणा ब्रुवन्नि न वचसा ॥ ११० ॥

स एवमुक्ताशिषमाह ।

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनो^१ मे
सौहार्दाङ्गा विधुर इति वा मय्यनुकोशबुद्या ।
इष्टान्देशान्विचर जलट^२ प्रावृषा संभृतश्री-
मा भूदेवं क्षणमपि च ते^३ विद्युता विप्रयोगः ॥ १११ ॥

हे जलधरानुचितप्रार्थनावर्त्मनोऽनुरूपयाज्ञामार्गस्य ममैतसंदेश-
हरणलक्षणं प्रियं विधाय ततस्त्वं वर्षकालेऽर्जितदेहोन्निरभिमतं स्थानं
विचर भ्रम । कुतो विधाय । स्त्रेहेन प्रीत्या । स्त्रेहाभावस्थेत्तद्विधुरो
दुःखितोऽयमिति मथि क्षणाधिद्या वा । किं बज्जना । एवमनेन प्रकारेण
मद्वत्तवापि निमेषमपि तडित्रियद्या विरहो मा भूदिति भद्रम् ॥ १११ ॥

इति राजानकानन्ददेवात्मज-
परमात्मचिह्नापरनाम-
वक्षभद्रेवविरचिता
मेघदूतविवृतिः
समाप्ता ॥

^१ ०चितं प्रार्थनादात्मनो J, M, ०चितप्रार्थनावर्त्मनो S. ^२ ०शाज्ञलद
विचर M. ^३ सखे J.

APPENDIX

SPURIOUS VERSES

In this list the following additional abbreviations are used :—

G = Gildemeister.	T = Tanjur.
N = <i>Nēmidūta</i> .	V = <i>Vidyullatā</i> .
P = Pánabokke.	W = Wilson.
Mi. = Íśvarachandra's	
Mn. = Nandargikar's	
Mp. = Parab's	
Mt. = Telugu	edition of Mallinātha.

I

This verse is quoted as a doubtful variant of verse 17 and commented on by Vallabhadēva. His commentary, which follows the commentary on verse 17, is printed below. The same verse forms part of the text of W (verse 19), but is pronounced spurious by G (p. 44 f.). It is translated in T (verse 18) and utilised in N (verse 18). See also Mn., p. 115; Mi., p. 112; Mp., p. 15; J, p. 105.

एतदगुकारी¹ क्वचिदयमपि स्त्रोको विवते ।

अध्वक्नान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्बूट-²

स्तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वस्थति श्वाघमानः ।

आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघममिं

सत्काराद्र्दैः³ फलति नचिरेणोपकारो महत्सु ॥

त्वा पथि आक्षं संमुख्यागतमाम्बूटाख्यः सानुमानुङ्गेन शिरसा श्वाघमा वस्थति । त्वमपि तस्य वेगवर्षेण दावानसं निर्वापये । यस्माच्छहापुरुषेषु

¹ The pronoun *etquid* refers to verse 17.

T, W, S.

² सानुमांचिष्ठ०

D, N, W, G, S.

सत्काराद्र्वः पूजाद्र्व उपकारो यो विधीयते सोऽचिरेणैव फलिष्यति ।
अत्र महत्त्वं मेघस्स । पूर्वत्र तु पर्वतस्स¹ । सर्वैत्रितोऽपि बलधरोऽत्र
विश्राम्यतीत्यद्वैः साधात्र ॥

II

Verse 23 of W, T, and N; verse 22 of G, P, Mn., and Mt.; Mi., p. 114; Mp., p. 17 f.; J, p. 105; V, p. 176. Mallinātha pronounces it *prakshipta*.

अम्भोबिन्दुयहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
ओणीभूताः परिगणनया निर्दिशनो बलाकाः² ।
तामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोल्कम्पानि³ प्रियसहचरोसंभ्रमालिङ्गितानि⁴ ॥

III

Verse 34 of N; ver.e 33 of J, Mn., and Mt.; Mi., p. 117; Mp., p. 26; V, p. 176 f. Mallinātha declares .iii, iv, and v *prakshipta*.

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः⁵ शङ्खशुक्रीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विदुमाणां च भङ्गा-
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमाचावशेषाः ॥

IV

Verse 32 of J; verse 35 of N; verse 34 of Mn. and Mt.; Mi., p. 117; Mp., p. 26; V, p. 177.

प्रद्योतस्य प्रियतुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे
हैमं तालदुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

¹ See verse 17. ² Cf. verse 10. ³ सोल्कम्पानि N, Mn., Mt.

⁴ Cf. the fine verse i, 50 of Māgha. ⁵ •घटिका० J¹, •घुटिका० J².

अचोद्धानः किल नलगिरः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पा-
दित्यागनून् मयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः¹ ॥

V

Verse 78 of J; verse 69 of N; verse 35 of Mn. and Mt.; Mi., p. 118; Mp., p. 27; V, p. 178.

पञ्चश्यामा² दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहा:
शैलोदयास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात्³ ।
योधायण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणहृचयश्चन्द्रहासवणाङ्कैः ॥

VI

Verse 67 of P; verse 77 of N; verse 70 of J, Mn., and Mt.; Mi., p. 127; Mp., p. 51; V, p. 179. Mallinātha considers vi and vii *prakshipta*.

यत्रोन्मत्तभमरमुखराः⁴ पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्चेणीरचितरशना⁵ नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्करणा भवनशिखिनो नित्यभास्त्वलापा
नित्यज्योत्त्वाप्रतिहततमोवृत्तिरम्बाः⁶ प्रदोषाः ॥

VII

Verse 68 of P; verse 69 of J; verse 70 of N; verse 71 of Mn. and Mt.; Mi., p. 127; Mp., p. 52; V, p. 180.

शानन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नात्यैर्निमित्तै-
र्नात्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

¹ Cf. verse 30. ² शृण्पश्चामा D. ³ पथोदाः D. ⁴ यत्रासन्न J²; निकराः J. ⁵ ऋसना J, P. ⁶ ज्योत्त्वाः प्रति M, P, N.

नाथ्यन्यच प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-¹
र्वित्तेशानां न खलु च² वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

VIII

Verse 70 of P; verse 75 of J; verse 78 of N; verse 73 of Mn. and Mt.; verse 67 of Mi. and Mp.; V, p. 180. Īśvara-chandra pronounces viii, ix, and x *prakshipta*.

मन्दाकिन्याः सलिलशिश्रैः³ सेव्यमाना महङ्गि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां⁴ छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगृहैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यच कन्याः ॥

IX

Verse 74 of P; verse 76 of J and N; verse 77 of Mn. and Mt.; verse 71 of Mi. and Mp.; V, p. 181.

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः⁵ प्रत्यहं रक्तकर्णै-
रुद्रायङ्गिर्धेनपतियशः किंनरैर्यच सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा⁶ बहिरूपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥

X

Verse 77 of J and P; verse 79 of N; verse 80 of Mn. and Mt.; verse 74 of Mi. and Mp.; V, p. 183.

वासश्चिचं⁷ मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम्⁸ ।

¹ नाथ्यन्यस्मात्प्रणयः M, P, S.

² न च खलु D, M, P, N, S.

³ पर्यसि शिश्रैः Mi., S.

⁴ राणां तटवनरुहां J.

⁵ अचीणान् D.

⁶ मध्यापानं D, बद्धापाङ्गा J², बद्धापानं N.

⁷ वासः चौमं J².

⁸ विकल्पान् D, M, P, S.

लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः^१ सूते सकलमबलामरणं कल्पवृक्षः ॥

XI

Verse 92 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 135; Mp., p. 68.

खिग्धाः सख्यः क्षणमपि^२ दिवा तां न मोक्षन्ति तन्वी-
मेकप्रख्या भवति हि जगत्यङ्गनानां प्रवृत्तिः ।
स तं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्यः
कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः^३ ॥

XII

Verse 93 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 137; Mp., p. 68.

अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णैकपाश्वं^४
तत्पर्यन्तप्रगलितलवैश्छिन्हरैरिवासैः^५ ।
भूयो भूयः कठिनविषमां सारथन्ती^६ कपोला-
दामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणी करेण^७ ॥

XIII

Verse 104 of G; verse 105 of W; verse 106 of T; verse 112 of N; verse 114 of Mt.; Mn., p. 115; Mi., p. 143; Mp., p. 79; J, p. 105.

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चवाणः क्षिणोति ।

^१ अस्तित्वेकः J. ^२ कथमपि Mn., Mp., G. ^३ Cf. verse 86.

^४ Cf. verse 87. ^५ तत्पर्यङ्कं Mn., Mi., Mp., G, S. ^६ साद्यन्ती Mp., G. ^७ Cf. verse 85.

**धर्मान्तेऽस्मिन्विगणय^१ कथं वासराणि ब्रजेय-
र्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि^२ ॥**

This verse is thus commented on in Mt. :—

धाराभिष्टदकधाराभिः सित्तं यत्खलं भूखदिव मुरभिणः परिमत्त-
वतस्त्वच्छस्य लदाननस्य दूरीभूतं दूरखम् । अत एव ग्रतगुमतिष्ठशम् ।
तथाभूतमपि मां पञ्चवाणः । पञ्च वाणः शरा अरविन्दाद्यो यस्य सः ।
मन्दाद्यः चिषोति वाधते । चिषोतेर्वट् । धर्मान्ते वै योष्मान्ते तु ।
वर्षाकाले त्वित्वर्थः । दिष्टु सम्यक् सक्ताः संसक्ता अप्रविरला भेदुराश्च ये
घना भेघादीरव्यक्तः सूर्यस्वातपो चेषु तानि वासराणि कथं केन प्रकारेण
ब्रजेयुर्गच्छेयुर्बत कष्टं वद ब्रूहि ॥

XIV

Verse 110 of S; verse 114 of W; verse 115 of T; verse 116 of P; verse 118 of J; verse 121 of N; verse 119 of Mn.; verse 120 of Mt.; verse 113 of Mi. and Mp. This clumsy verse, which spoils the effect of the whole poem, is made up of reminiscences from verses 90, 52, 109, and 11 of the text. G (p. 51 f.) and V (p. 184) are therefore quite correct in stamping it as an interpolation.

**आश्वास्यैवं^३ प्रथमविरहोद्यशोकां^४ सखी ते
शैलादाशु चिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः^५ ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्मेमापि^६
प्रातःकुन्दप्रसवशिष्ठिलं^७ जीवितं धारयेषाः^८ ॥**

^१ धर्मान्ते वै वद यत Mt., S. ^२ ०सक्तप्रविरस० N, ०सक्ताप्रविरस-
घनाव्यक्त० Mt., S. ^३ आश्वास्यैनां J, W, G. ^४ ०विरहादुद्यशोकां
D, W, G. ०विरहे शोकदृष्टां J. ^५ तस्मादद्रेस्त्रि० J, शैलादस्मा, त्व-
ण्यन० W, G. ^६ साभिज्ञानं J¹, Mt.; प्रहितवचमैस्तत्र युतैर्मेमापि J.
^७ प्रायः D. ^८ धारयेदम् J.

XV

Text in Mn., p. 115. This and the three following verses (xvi to xviii) were added by some realists at the end of the poem.

इत्याख्याते¹ सुरपतिसखः² शैलकुल्यापुरीषु
स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुंरी वासैः कैश्चिदाप ।
मत्वागारं कनकरुचिरं लक्षणैः पूर्वमुक्तै-
स्तस्योत्सङ्गे³ क्षितितलगतां तां च दीनां दर्श ॥

XVI

Text in Mn., p. 115; Mp., p. 87; J, p. 105 f.; *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.

तस्मादद्रेनिंगदितपथः⁴ श्रीघमेत्यालकायां
यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टच्छैविदित्वा⁵ ।
यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
त्तज्जेहिन्याः सकलमवदकामरूपी⁶ पयोदः ॥

XVII

Verse 124 of N; verse 123 of Mt.; Mn., p. 116; Mi., p. 148; Mp., p. 87; J, p. 106.

तत्संदेशं⁷ जलधरवरो दिव्यवाचा चचक्षे
प्राणांस्तस्या जनहितरवो⁸ रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
प्राणोदनं प्रमुदितमनाः सापि तस्यौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला⁹ प्रार्थना खुत्तमेषु¹⁰ ॥

¹ Cf. verse 97. ² Cf. verse 6. ³ Cf. verse 63. ⁴ °जदि-

तुमथो Mp., J, तस्मादेभिनिंगदितकथः D. ⁵ °भुवं दिष्ट० D.

⁶ °मगद० D. ⁷ तं संदेशं D, Mn., Mp.¹, J. ⁸ °रतो A, Mn., Mi., Mp., J, °तरो D. ⁹ °फल० A, D, स्यादवितथफला Mi., S.

¹⁰ प्रार्थनाखुत्ततेषु Mi., S.

This verse is commented on in Mt. as follows :—

जलधरवरः । पुष्कलावर्तकामां वंशे जातलाज्जलधराणां वरः श्रेष्ठो
मेघः । तस्या यज्ञवध्वा: प्राणाणसूत्रचितुम् । जगाय हित इष्टः ।
ओवयोर्मधुर रति यावत् । रथो धर्मिर्यस्य । तथाभूतः संसास्य यज्ञस्य
संदेशं वाचिकं पूर्वोक्तम् । संदेशवाच्चाचिकं स्वादित्यमरः । दिव्यवाचा ।
दिवि भवा दिवा देवाः । तेषां वाक् । तथा चच्च उक्तवान् । चक्षिष्ठो
लिट् । कामरूपं मघोन इति पूर्वं यज्ञेणीवोक्तलात्तदानी मेघो देवाकारी-
भूय¹ तादृग्याचा यज्ञसंदेशं यज्ञवध्वा उवाचेत्यर्थः । सा यज्ञवधूरपि
स्वभर्तुरदन्तं कुशलस्यागमनस्य च वार्त्ता प्राप्य । श्रुतेत्यर्थः । प्रमुदितमनाः
संहष्टचित्ता सती तस्यावितिष्ठत् । तथा श्रुतमेषु केषां प्रार्थनाभिमत-
फला न स्थात् । उत्तमेषु पुरुषेषु संवेषां प्रार्थनाभिमतफला स्वादेवेत्यर्थः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

XVIII

Verse 116 of W; verse 125 of N; verse 124 of Mt.; Mn., p. 116; Mi., p. 148; Mp., p. 87; G, p. 52; J, p. 106. It is quoted in Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārtha-samgraha*, edited by Professor Zachariae, p. 32, l. 6.

श्रुत्वा वार्त्ता जलदक्षितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यानां सदयहृदयः संविधायास्तकोपः²
संयोज्यैतौ विगलितशुचौ³ दंपती हृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानविरतसुखं भोजयामास⁴ शश्वत्⁵ ॥

In Mt. this verse is thus commented on :—

धनेशः कुवेरोऽपि जलदक्षिताम् । जलमुदकं संतापसंतप्ताय ददा-
तीति जलदः । अनेनास्य परोपकारित्वं स्थैर्यतम् । जलदेन कथिता-
मुक्तां तां तादृशीम् । सदैन्यामिति यावत् । वार्त्ता यज्ञस्य वार्त्ता श्रुत्वा

¹ °भूत्वा Mt.

² संनिधाया° Mt.

³ Cf. verse 85.

⁴ °नभिमतसुखान्यापयामास Mt., Mi., S.

⁵ भूयः Mt.

सबो यष्वान्तीश्रवणकाल एव सद्यहृदयो दयासहितचित्तः । अत एवास्तवीपः प्रनष्टयज्ञविषयकरोपः सञ्चापस्थान्तमवसानं संनिधाय संनिहितं^१ छला । कतिचिह्नान्वयगिष्ठान्वयविगणभेत्यर्थः । विगलित-शुच्ची निवृत्तव्यसनौ । अत एव हृष्टचित्तौ संतुष्टमानसावेतो पूर्वोक्तौ दंपती । जाया च पतिश्च दंपती । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च निपात्वते । संयोज्याभिमतसुखाण् । अभिमतं सुखं येऽु ताण् । अत एवेष्टानिच्छाविषयीभूताश्चोगाच्युथः पुनरपि पूर्ववत्प्रापयामास गमयामास ॥

XIX

Mn., p. 116, and *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330. The second and third lines of this very poor verse seem to form a parenthesis.

इत्यंभूतं सुरचितपदं^२ मेघदूताभिधानं
कामकीडाविरहितजने विप्रयोगे^३ विनोदः ।
मेघस्यासिन्नतिनिपुणता बुद्धिभावः कवीनां
नवार्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार ॥

^१ °हित Mn. ^२ सुचरितपदं Mn. The word काव्य has to be supplied. ^३ °युते Mn.

VOCABULARY

अ

अ (negative prefix), not, 5.	अतस् <i>ind.</i> therefore, 39, 86.
अंगुक् <i>n.</i> fine cloth or garment, 62.	अतिक्रम् to pass by, 57.
अंस <i>m.</i> the shoulder, 59.	अतिक्रान्त transgressed, passed beyond, 100.
अच्छद् imperishable, inexhaustible, ix.	अतिराम् <i>ind.</i> very much, exceedingly, 15.
अगम्य inaccessible, out of reach, 100.	अतिथि <i>m.</i> a guest, 58.
अगार् <i>n.</i> a house, 72, xv, xvi.	अतिगिरुणता <i>f.</i> great skilfulness, xix.
अग्नि <i>m.</i> fire, i.	अतीत passed away, gone abroad, absent, 29.
अग्न first, 35; <i>n.</i> top, summit, 15, 64.	अत्यन्त perpetual, 106
अग्नयो [॒] taking the lead, foremost, best, v.	अत्यादित्य surpassing the sun, 43.
अग्नभूमि <i>f.</i> the top-floor, uppermost story, 68.	अत्र <i>ind.</i> here, 75, iv.
अङ्क <i>m.</i> a mark, sign, characteristic, 49, v; burden, 83.	अदस् that, 9.
अङ्कित marked, impressed, 9, 32.	अद्रि <i>m.</i> a mountain, 2, 14, 44, 59, xvi.
अङ्ग <i>n.</i> a limb, the body, 19, 31, 67, 99, 101, 104.	अधम very low or base, 6.
अङ्गना <i>f.</i> a woman, 11, 14, 69, 84, xi.	अधर् <i>m.</i> the lower lip, the lip, 88.
अचल <i>m.</i> a mountain, 18, 52.	अधरौष <i>m.</i> the lower lip, 79, 81.
अचिरात् <i>ind.</i> ere long, soon, speedily, 90.	अधस् <i>ind.</i> below, 48.
अचेतन �insentient, inanimate, 5.	अधिकसुरभि very fragrant, 21.
अच्छ transparent, clear, pure, 51.	अधिकार <i>m.</i> office, duty, 1.
अङ्गन <i>n.</i> collyrium, 59, 92.	अधिगुण possessing superior qualities, 6.
अङ्गहास <i>m.</i> loud laughter, 58.	अधिवस् (<i>pres.</i> अधिवसति), to stay or settle on, resort to, 25.
	अधीन dependent, 8.

अधुना <i>ind.</i> now, 77.	अन्नःसार full of water, powerful, rich, 20.
अधास् (<i>pres.</i> अधास्ते), to sit on, resort to, 76.	अन्नस्वच्छ quite pure of mind, 49.
अध्यन् <i>m.</i> a way, journey, 32, 38, 45, i.	अन्तर् <i>ind.</i> within, in the interior, 60, 61.
अध्यतम <i>m.</i> the fatigue of a journey, 17, 52.	अन्तरामण् <i>m.</i> the soul, heart, 32, 91.
अन्तिप्रौढ not quite full-grown, young, tender, 76.	अन्तर्भवन within or into the house, 78, ix.
अनभिज्ञ unacquainted with, ignorant of, 16.	अन्तर्वाप्य restraining his tears, 3.
अन्त्य not small, great, 39.	अन्तस्तीय containing water, 64.
अनिभृत immodest, bold, 69.	अन्य another, 8, 34, vii; the other, 75; remaining, 107.
अनिष्ट <i>m.</i> wind, breeze, 20, 56, 95.	अन्यथ <i>ind.</i> elsewhere, otherwise, except, vii.
अनु <i>ind.</i> after, 13.	अन्यथापृत्ति altered, agitated, 3.
अनुकर्षम् <i>ind.</i> near the banks, 21.	अन्यरूप having another form, changed in appearance, disfigured, 80
अनुकर्षलम् <i>ind.</i> near Kanakhala (<i>Ind. Ant.</i> , vol. xxxiv, p. 179), 50.	अन्यास to serve, worship (to sit behind, Mall.), 94.
अनुकूल favourable, suitable, 10, 13; agreeable, pleasing, 31.	अन्येष्ट्य to be searched for, viii, xii.
अनुकृति <i>f.</i> imitation, likeness, disguise, 68.	अप् <i>f. pl.</i> water, 49.
अनुक्रोश <i>m.</i> compassion, 111.	अपगम <i>m.</i> removal, cessation, 67.
अनुग following, 47.	अपनयन <i>n.</i> removing, wiping, 26.
अनुचर <i>m.</i> a follower, servant, 3.	अपाङ्ग <i>m.</i> the outer corner of the eye, 44; a glance or side-look, 92.
अनुचित improper, unusual, 111.	अपाय <i>m.</i> departure, setting, 77.
अनुतटरह growing along the banks, viii.	अपि <i>ind.</i> also, even, although, 3, 8, 17, 22, 34, 39, 40, 46, 49, 69, 73, 83, 87, 91, 92, 100, 102, 105, 106, 108, 110, 111, i, vii, xi, xiii, xiv, xvii, xviii.
अनुविज्ञ interwoven or adorned with, 65.	
अनुसृ (<i>pres.</i> अनुसरति), to go to, 30.	
अन्त <i>m.</i> end, 8, 85, 93, 107, xviii.	

अपेक्षा <i>f.</i> consideration of, regard to, 17.	अभ्युपेत agreed to, promised, 38.
अवस् weak, feeble, 91.	अभ्र <i>n.</i> a cloud, 63.
अवस्ता <i>f.</i> a woman, wife, 2, 96, 98, x.	अभंसिह licking or touching the clouds, 64.
अभिव्या <i>f.</i> splendour, beauty, 77.	अमर <i>m.</i> an immortal, god, 18, viii.
अभिगम <i>m.</i> approaching, visit, 49.	अमरधगुस <i>n.</i> the rainbow, 72.
अभिज्ञ knowing, well-informed, iv.	अमृत <i>n.</i> nectar, 89.
अभिज्ञान <i>n.</i> a sign, token, 109.	अमौघ unfailing, effectual, 71.
अभिधान <i>n.</i> name, title, xix.	अभ्युवाह <i>m.</i> a cloud, 96.
अभिनव quite new or fresh, 95.	अभ्यस <i>n.</i> water, 51, ii.
अभिमत desired, loved, dear, 49; <i>n.</i> desire, wish, xvii.	अभ्योज <i>n.</i> a lotus-flower, 62.
अभिमुखम् <i>ind.</i> facing, straight, 69; towards, 89.	अद्यमित untrimmed, 85, xii.
अभिराम charming, beautiful, 51.	अरस्त <i>n.</i> a forest, 21.
अभिलाष <i>m.</i> desire, wish, 107.	अर्ध <i>m.</i> a respectful oblation, worship, 4.
अभिलाषित् desiring, longing for, 75.	अर्चिसुक्ष्म (high with rays or light), brilliant, 69.
अभिसीन clinging to, resting on, covering, 36.	अर्थ <i>m.</i> object, contents, 5; matter, business, 110.
अभिषित् (<i>pres.</i> अभिषिष्ठति), to sprinkle, cover, 48.	अर्थङ्क्षया <i>f.</i> (॰ङल्ल <i>n.</i> Vall.), carrying out a design or wish, 38.
अभिसृ (<i>pres.</i> अभिसरति), to go towards, 57.	अर्थम् <i>ind.</i> for the sake of, for, 22.
अभी (<i>pres.</i> अभ्येति), to approach, enter, 34.	अर्थित्व <i>n.</i> condition of a suppliant, 6
अभोग <i>m.</i> absence of enjoyment, 109.	अर्द्धित् desirous of, 4.
अभ्यन्तर familiar with; <i>n.</i> interior, inside, 28.	अर्धसूक्ष्म half grown or developed, 21.
अभ्यसुया <i>f.</i> indignation, anger, 39.	अर्धच्छ्रूमीलि <i>m.</i> (bearing the half-moon on his crest), N. of Siva, 55.
अभ्युदयत rising, undertaking, engaged in, 57.	अई (<i>pres.</i> अईति), to be entitled to, be pleased, must, ought, 40, 53, 78.

अस्तक <i>m. n.</i> a curl, lock, hair, 8, 63, 65, 70, 88, 92.	अचिक्षा unimpaired, entire, full, 24, 34.
अस्तका <i>f.</i> N. of Kuvēra's city, 7, 63, xvi.	अविधवा <i>f.</i> not a widow, a woman whose husband is living, 96.
अस्तु not to be crossed or seized, 54.	अविरत unceasing, continual, 99, xviii.
अस्तम् <i>ind.</i> completely, 53 ; able, 64.	अविश्वासिण् mistrustful, suspicious, 109.
अस्तु slow, 79.	अविहत unimpeded, 11.
अस्त्यात्म very slight, 78.	अव्याप्त not perished, yet alive, 11, 98.
अवकाश <i>m.</i> place, room, access, 87.	अश्रुणा helpless, 105.
अवकीर्ण covered, 54.	अशिशिरता <i>f.</i> heat, 81.
अवतीर्ण descended, 50.	अशोक <i>m.</i> the tree <i>Jonesia Asoka</i> , 75.
अवधि <i>m.</i> limit, period, 84.	अस (<i>pres. अस्ति</i>), to be, become, exist, 7, 8, 26, 27, 39, 51, 54, 56, 58, 59, 61, 79, 94, 101, 105, vii, xi, xvii.
अवधूत shaken, waved, 35.	असकलव्यक्ति not all visible, partly hidden, 81.
अवनत bending or stooping down, 46.	असक्त <i>ind.</i> often, repeatedly, 85, 91, 108.
अवनि <i>f.</i> the earth, ground, floor, 86, xii.	असहग unable to endure or tolerate, 54.
अवन्ति <i>m. pl.</i> N. of a people and country, 30	असित black, 109.
अवन्ध not barren, fruitful, 12.	अस्त laid aside, given up, ceased, xviii.
अवसर्व (<i>pres. अवसर्वते</i>), to support, keep alive, 106.	असंगमित caused to set, destroyed, 1
अवसर्व hanging down from, resting on, attached to, 67.	अस्तान <i>n.</i> a wrong or unusual place, 51.
अवस्ते <i>m.</i> licking, seizing, 14	अस्तदीय our, 72.
अवशेष <i>n.</i> rest, remainder, iii.	अस्तात् <i>ind.</i> therefore, thence, 90.
अवश्यम् <i>ind.</i> certainly, surely, 11, 61, 91.	
अवस्था <i>f.</i> state, condition, 18, 29; season, time, 105.	
अवहित attentive, 97.	

आस *n.* a tear, 39, 91, 102, xii.
आसद्रव्य shedding tears, 99.
आसु *n.* a tear, 88, 103.

आह (*perf.* आह used as *pres.*), to say, speak, 100, 108, 109.
आहन् *n.* a day, 86, 89, 105.

आ

आ <i>ind.</i> as far as, 12.	आगम्न <i>m.</i> joy, pleasure, vii.
आकाश् (<i>pres.</i> आकाशति), to desire, long for, 87.	आप to reach, xv.
आकाश <i>n.</i> air, empty space, 103.	आपह to come to, attain, 15.
आकुल full, covered, 23; agitated, shaken, 92.	आपत्त afflicted, distressed, 53.
आचिप (<i>pres.</i> आचिपति), to draw away, remove, 69.	आप्रकृ (<i>pres.</i> आपृक्षते), to bid farewell, 9.
आखण्ड <i>m.</i> N. of the god Indra, 15.	आबृत tied, formed, 10.
आद्या <i>f.</i> name, 25, ix.	आभरण <i>n.</i> ornament, 91, v.
आद्यात told, spoken, 97, xv.	आभा <i>f.</i> splendour, resemblance, 59
आगङ्गलम् hanging down as far as the cheeks, 88.	आभोग <i>m.</i> curve, circumference, expanse, surface, 85.
आगत come, 96.	आमद्र slightly deep (very pleasant, Vall.), 34
आगतु arriving from abroad, visiting, iv.	आमुच् to throw, cast, 35.
आघो to smell, 21.	आमोक्तव्य to be untied, xii.
आतप <i>m.</i> heat, sunshine, 105, xiii.	आमोद <i>m.</i> fragrance, scent, 31.
आत्म <i>m.</i> self, person, body, 40, 43, 47, 98, 102, 106, 107.	आस्कूट <i>m.</i> N. of a mountain, 17, i.
आदा (<i>pres.</i> आदत्ते), to take, drink, 20, 46, 62.	आयत depending on, 16.
आदेश <i>m.</i> teaching, instruction, x.	आयाम <i>m.</i> stretching out, expansion, 57
आव first, 28, 79, 85.	आयुष्मत् long-lived, you, 98.
आधार <i>n.</i> production, 3.	आरम्भ <i>m.</i> undertaking, beginning, 36, 54, 84; building, 23; occupation, function, 71.
आधि <i>m.</i> mental pain, anxiety, 87.	आराध <i>caus.</i> to propitiate, worship, 45.
आनन <i>n.</i> the face, 65, 100.	

आस्तु to mount, ascend, 16.
आस्तु mounted, risen, 8, 18.
आरोहण *n.* ascending, 60.
आर्त pained, afflicted, 5.
आति *f.* pain, distress, 53.
आई wet, moist, 43, 83; bloody, 36; soft, tender, 91; overflowing with, full of, i.
आर्या *f.* N. of Śiva's consort, xix.
आस्तवन् *n.* sustaining, 4.
आश्वाम् *m.* slaughter, immolation, 45.
आसिष्य to draw, paint, 102.
आसिष्य to embrace, 9, 104.
आसिष्यन् *n.* an embrace, 67.
आसिष्यित *n.* *id.*, ii.
आसिप् to besmear, cover, 102.
आसी *f.* a row, line, swarm, 78.
आसेष्य *n.* painting, picture, 68.
आसीक् *m.* range of sight, 82; light, 37.
आवर्ते *m.* a whirlpool, eddy, 28.
आविर्भूत appeared, arisen, 21.
आवृत् *caus.* to turn, fix, cast, 46.
आशावन् *m.* the band of hope; a spider's web, 11.

आशास्य to be wished for, 98.
आशु *ind.* quickly, fast, 22, 39, xiv.
आश्रम *m. n.* a hermitage, penance-grove, 1, 98.
आस्ति embraced, clung to, 2.
आसेष *m.* an embrace, 3, 103.
आशस् (*pres.* आशस्ति), to recover breath, take courage, 8; *caus.* to comfort, cheer up, xiv.
आषाढ *m.* N. of a month (June-July), 2.
आसि (*pres.* आस्ति), to sit, lie, 52.
आसद् *caus.* to approach, reach, 34; obtain, receive, ii.
आसन् approached, near, 23, 86, 92, xi.
आसार *m.* a heavy shower, 17, 43, i.
आसेव् (*pres.* आसेवते), to enjoy, 66.
आस्तद् *caus.* to taste, enjoy, 84.
आस्ताद *m.* taste, relish, charm, 41.
आहत beaten, 66.

इ

इ to go to, reach, attain to, 92
इच्छा *f.* wish, desire, 36, 88.
इति *ind.* thus, 5, 14, 16, 33, 74, 82, 87, 92, 97, 104, 108, 111, iv, xv.

इत्यम् *ind.* *id.*, 105.
इत्यंभूत become thus, reduced to such a condition, 90; running thus, xix.
इदम् this, 10, 14, 32, 55, 60,

73, 75, 77, 80, 93, 94, 97, 100, 104, 110. xiii, xix.	51, 56, 57, 58, 59, 63, 68, 79, 80, 87, 88, 89, 97, 105, v, xii.
रक्तु <i>m.</i> the moon, 50, 81, 89.	रक्ष् (pres. रक्षति), to wish, endeavour, 102.
रक्षणीय <i>m.</i> a sapphire, 46, 74.	रक्ष �desired, beloved, 109, 111, xviii; <i>m.</i> a beloved person, vii.
रक्ष �ind. like, as, 8, 15, 18, 19, 24, 25, 30, 31, 40, 41, 46, 48, 50,	

क

रैप्सित desired, 110.

रैखर *m.* a lord, 7.

उ

उल्ल said, spoken, told, 90, xv.	उत्कषण <i>n.</i> tearing or ploughing up, 16.
उच्चेस् <i>ind.</i> high, lofty, raised, magnanimous, 17, 36, 63.	उत्थेप <i>m.</i> uplifting, raising, 47.
उच्छिलिङ्ग see उत्सिलिङ्ग.	उत्खात dug or torn up, 52, xiv.
उच्छूल swollen, 81.	उत्तम best, beautiful, 66; <i>m.</i> an eminent or great man, 53, xvii.
उच्छ्राय <i>m.</i> elevation, height, 58.	उत्तराशा <i>f.</i> the northern direc- tion, 27.
उच्छ्रसन <i>n.</i> opening, untying, 69.	उत्तरेण <i>ind.</i> northward, 16; to the north of, 72.
उच्छ्रसित breathing out, sighing, 97; blooming, refreshed, 42.	उत्तु to cross, 47.
उच्छ्रास <i>m.</i> a sigh, 99.	उत्त्व arising from, vii.
उच्छ्रासित loosened, severed, cracked, 58; out of breath, pressed, troubled, 67.	उत्था <i>caus.</i> to arouse, awaken, 95.
उच्छ्रासिण् sighing, 99.	उत्थित risen, 107.
उच्छ्रियगी <i>f.</i> the city of Ujjain, 27.	उत्पद् <i>caus.</i> to tear out, iv.
उत्क longing for, 12.	उत्पत् (pres. उत्पतति), to mount up, rise, 14.
उत्काष्ठ raising or extending the neck, vi.	उत्पद् <i>caus.</i> to produce, cause, 68.
उत्काष्ठा <i>f.</i> longing, 80, 97, 99, 100.	उत्पश् (pres. उत्पशति), to fancy, imagine, 22, 59; think of, recollect, 101.
उत्कण्ठ longing, 99.	
उत्कम्प <i>m.</i> trembling, shaking, 70	

उत्कषण <i>n.</i> tearing or ploughing up, 16.
उत्थेप <i>m.</i> uplifting, raising, 47.
उत्खात dug or torn up, 52, xiv.
उत्तम best, beautiful, 66; <i>m.</i> an eminent or great man, 53, xvii.
उत्तराशा <i>f.</i> the northern direc- tion, 27.
उत्तरेण <i>ind.</i> northward, 16; to the north of, 72.
उत्तु to cross, 47.
उत्त्व arising from, vii.
उत्था <i>caus.</i> to arouse, awaken, 95.
उत्थित risen, 107.
उत्पद् <i>caus.</i> to tear out, iv.
उत्पत् (pres. उत्पतति), to mount up, rise, 14.
उत्पद् <i>caus.</i> to produce, cause, 68.
उत्पश् (pres. उत्पशति), to fancy, imagine, 22, 59; think of, recollect, 101.

उत्तीर्ण <i>m.</i> flow, stream, 87.	उद्धान <i>n.</i> jumped up, roaming about, iv.
उत्सङ्ग <i>m.</i> the lap, 83; side, slope, 63; surface, top, 91; roof, 27; interior, xv.	उद्यान <i>n.</i> a grove, garden, 7, 26, 33.
उत्साह <i>m.</i> power, effort, exertion, 14.	उद्दर्तन <i>n.</i> rising, leaping up, 40.
उत्सिलिन्द्र ¹ on which the flowers of the plantain-tree are produced or have appeared, 12.	उद्देश <i>m.</i> agitation, fear, distress, 36.
उत्सुक longing for, 96.	उत्तिद्र sleepless, awake, 86.
उत्सृक <i>m.</i> overflow, excess, 54.	उत्पन्न intoxicated, vi.
उद्वक <i>n.</i> water, 1.	उत्प्रयूखप्ररोह emitting rays resembling sprouts, iii.
उद्य <i>high, tall, v;</i> fierce, intense, xiv.	उत्पुख raising the face, gazing up, 14, 97.
उद्युग्म facing the north, 14.	उच्चेष <i>m.</i> flashing up, light, 78.
उद्युक्त northern, 57.	उच्छीचनीय to be untied, 85.
उद्यन्त <i>m.</i> news, tidings, 97, xvii.	उपकार <i>m.</i> a benefit, favour, i.
उद्य <i>m.</i> rise, 70.	उपकृत to benefit, do a favour, 98.
उद्ययन <i>m.</i> N. of a king of Vatsa, 30.	उपगम <i>m.</i> approach, 65.
उद्भारित emitting, discharging, 25.	उपगूढ <i>n.</i> an embrace, 94.
उद्भीर्ण discharged, issued, 32.	उपचित accumulated, intensified, 102, 109; nourished, fat, 32.
उद्भूत lifted up, 8	उपजिग्मिषु desirous of going to, 42.
उद्भ्र (pres. उद्भायति), to sing aloud, 83, ix.	उपतटम <i>ind.</i> on the slopes, 57.
उद्भाम unrestrained, violent, 25.	उपनत fallen to one's share, 106; happened, accomplished, 51; brought by, received from, 97.
उद्भूत shaken off, removed, destroyed, 55.	उपनम (pres. उपनमति), to come to pass, be possible, 87.
उद्भेद <i>m.</i> sprouting, appearance, x.	

¹ Read thus in the text of verse 12 with A, B, C instead of उच्छिलिन्द्र. The form सिलिन्द्र is confirmed by the *Vaijayanī* (ed. Oppert) and by my Kaśmir MS. of Māgha, vi, 72. At vi, 32 the reading is सिलिन्द्र, and the commentary remarks सिलिन्द्रकदम्बो प्रावृषेष्पुष्पविशेषी.

उपपत्ति *f.* occurrence, taking place, vii.
उपपाद्य to be accomplished or adopted, 29.
उपर्मय fit to be compared with, resembling, 52.
उपशुभ् to use, enjoy, 13.
उपरि *ind.* above, at the top, upwards, 47, 54, 92, 106.
उपल *m.* a stone, rock, 19.
उपवन् *n.* a grove, garden, 23, ix.
उपसरण् *n.* approach, contact, covering, 81.
उपहार *m.* an offering, present, 32.

उपहृत offered, 55.
उपान्त *n.* border, side, slope, proximity, 18, 24, 72, 74, 77.
उपे (*pres.* उपैति), to go near, approach, xi.
उपेक्ष (*pres.* उपेक्षते), to disregard, neglect, abandon, 8.
उर्वी *f.* the earth, soil, ground, 21; way, road, 37.
उत्का *f.* a firebrand, flame, spark, 53.
उत्क्रित traversed, accomplished, 45.
उष्ण hot, ardent, 9, 88, 99; *n.* heat, viii.

ऋ

ऋन् less, inferior, 97.
ऋक् *m.* the thigh, 93.
ऋधेम् *ind.* afterwards, 58; after, 55.

ऋमि *m. f.* a wave, 24, 50.
ऋष्मन् *m.* heat, 105.

ए

ए to come, arrive, xvi; resort to, 66; reach, attain, 9.
एक one, 30, 75, 87, xii; single, 46; lonely, solitary, 80; alone, x.
एकपत्री *f.* (having only one husband), devoted to her husband, faithful, 11.
एकप्रख्य having the same appearance, identical, xi.
एकवेणी *f.* a single braid of hair, 85, xii

एकस्थ found in the same place, combined, 101.
एकान्ततस् *ind.* exclusively, invariably, 106.
एतद् this, 15, 84, 98, 109, 111, xviii.
एन *id.* 53, 94.
एव *ind.* just, exactly, only, 16, 29, 52, 71, 74, 88, 89, 97, 98, 110, iv.
एवम् *ind.* thus, 45, 98, 111, xiv.

ऐ

ऐरावण *m.* N. of Indra's elephant, 62.

ओ

ओत्सुक्ष *n.* longing, eagerness, 5.

क

ककुभ <i>n.</i> the flower of the Arjuna tree, 22.	कनकनिकाष <i>m</i> the streak of gold made on a touchstone, 37.
कच्छिद् <i>ind.</i> perhaps?, I hope that, 82, 110.	कन्द्रा <i>f.</i> a cave, grotto, 56.
कटाच <i>m.</i> a side-glance, 35.	कन्दसी <i>f.</i> the plantain-tree, 21.
कठिन hard, 85, xii.	कन्या <i>f.</i> a daughter, 50 ; maiden, viii.
कण्ठ <i>m.</i> the neck, 3, 33, 94, 108.	कपिश brown, 21.
कतिचिद् some, several, 2.	कपोल <i>m.</i> the cheek, xii.
कतिपय some, a few, 23.	कमल <i>m. n.</i> a lotus-flower, 31, 39, 48, 65, 70, 73, 77, x, xix.
कथ (<i>pres.</i> कथयति), to tell, describe, 13 ; say, speak, 100.	कर <i>m.</i> the hand, 41, 69, 85, xii.
कथंचिद् <i>ind.</i> somehow or other, with great difficulty, 83, 94.	करकावृष्टि <i>f.</i> a shower of hail, 54.
कथम् <i>ind.</i> how ?, 87, 105, xiii.	करण <i>n.</i> an organ of sense, 5 ; the body, 55.
कथमपि <i>ind.</i> somehow or other, with great difficulty, 3, 22, 41, 103.	कररुध obstructing the hand or rays, 39.
कथा <i>f.</i> speech, talking, 80 ; story, 30.	कररुह <i>m.</i> a finger-nail, 93.
कथित told, related, 108, xviii.	करिण <i>m.</i> an elephant, v.
कदम्ब <i>m</i> the tree <i>Nauclea Cadamba</i> , 25.	करणावृत्ति disposed to pity, 91.
कदसी <i>f.</i> the plantain-tree, 74, 93.	करण <i>m.</i> the ear, 44, 65, 70, 100.
कनक <i>n.</i> gold, 2, 70, 74, viii, xv.	करणात्पल <i>n.</i> a lotus-flower fastened to the ear (as an ornament), 26.
	कल sweet, melodious, 31.
	कलन्त्र <i>n.</i> a wife, consort, 38.

कस्तुभ <i>m.</i> an elephant-cub, 78.	कामरूपिण् <i>id. xvi.</i>
कस्ता <i>f.</i> a sixteenth part, digit, 87.	कामात् <i>ind.</i> according to one's own will, at pleasure, 62.
कस्ताप <i>m.</i> a peacock's tail, vi.	कामिन् loving, 2; <i>m.</i> a lover, 71, ix.
कस्तवृष्ट <i>m.</i> the wishing-tree (a tree of paradise supposed to fulfil all desires), 62, 66, x.	कामिनी <i>f.</i> a (loving) woman, 63, 70.
कस्त्यत made, performed, 4.	कामुकस्त् <i>n.</i> being a lover, amorousness, 24.
कस्त्याण happy, beautiful, dear, 106.	काय <i>m.</i> the body, 54.
कस्ति <i>m.</i> a poet, xix.	काश्मी <i>n.</i> emaciation, thinness, 29.
कस्त्राय astrigent, fragrant, 31.	काल <i>m.</i> the proper time or season, 9, 63; time, 34, 39, 94.
कास्त् (<i>pres.</i> कास्तति), to desire, long for, 75.	कालचेप <i>m.</i> loss of time, delay, 22.
कास्त्रन golden, 76.	कालिदास <i>m.</i> N. of the author of the <i>Meghadūta</i> , xix.
कास्त्री <i>f.</i> a girdle, 28.	किं स्तिह् <i>ind.</i> perhaps ?, not ?, 14.
कातर timid, agitated, 74.	किंचिद् a certain, some, 1, 38, xv; <i>ind.</i> a little, slightly, 16, 41, 97.
कातरत्वं <i>n.</i> timidity, dejection, 106.	कितव <i>m.</i> a rogue, cheat, 108.
कानगाम्ब <i>m.</i> a wild mango-tree, 18.	किंचर <i>m.</i> a mythical being with a human figure and the head of a horse, ix.
कानगोदुम्बर <i>n.</i> the wild fig, 42.	किंचरी <i>f.</i> a female Kimnara, 56.
कान्त lovely, beautiful, 75; <i>m.</i> a lover, husband, 97.	किम् who ?, 8, 41, 54, 106, xvii.
कान्ता <i>f.</i> a beloved woman, wife, 1, 72, 76, xi.	किमपि some one, 108; <i>ind.</i> for some reason, 108, 109.
कान्ति <i>f.</i> splendour, beauty, 15, 81.	किं पुनर् <i>ind.</i> how much more ?, 3; how much less ?, 17
कान्तिमत् splendid, beautiful, lovely, 30.	किल <i>ind.</i> indeed, 100; it is said, iv.
काम <i>m.</i> love, 5, 69; wish, 6, 83.	किसलय <i>n.</i> a sprout or shoot, 12, 75, 88, 103, 104, x.
कामक्रीडा <i>f.</i> amorous sport, xix.	
कामचारिण् moving at pleasure, 63.	
कामरूप assuming any shape at will, 6.	

कीचक <i>m.</i> a hollow bamboo, 56.	छात्त उत्त, 59.
कीर्ति <i>f.</i> fame, 45.	छात्र <i>n.</i> action, business, duty, service, 110.
कुञ्ज <i>m.</i> a bewer, arbour, thicket, 19.	छपण miserable, distressed, 5.
कुटञ्च <i>m.</i> the tree <i>Wrightia antidysenterica</i> , 4.	छधि <i>f.</i> ploughing, agriculture, 16
कुन्द <i>m.</i> a kind of jasmine, xiv; <i>n.</i> its flower, 47, 65.	छाष्ण black, 49.
कुपित offended, angry, 102.	छाष्णशार spotted black, black and white, 47.
कुमुद <i>n.</i> the white water-lily, 40, 58.	कूप (<i>pres.</i> कल्पते), to become fit for, 55.
कुरवक <i>m.</i> red amaranth, 75; <i>n.</i> its flower, 65.	कूप made, formed, produced, 70.
कुच्छा <i>f.</i> a river, xv.	केका <i>f.</i> the cry of a peacock, 22, vi.
कुवस्य <i>n.</i> the blue water-lily, 33, 44, 92.	केतक <i>n.</i> the flower of the tree <i>Pandanus odoratissimus</i> , 3, 23.
कुशल <i>n.</i> welfare, health, 4, 98; tidings of a person's welfare, xiv.	केश <i>m.</i> the hair of the head, 101.
कुश्लिन् in good health, 109.	केशगहण <i>n.</i> seizing by the hair, 50.
कुसुम <i>n.</i> a flower, 4, 11, 32, 66.	केशसंखार <i>m.</i> dressing or fumigating the hair, 32.
कुसुमश्वर <i>m.</i> (flower-arrowed), N. of the god of love, vii.	केसर <i>m.</i> the tree <i>Mimosa</i> <i>Elengi</i> , 75; <i>m. n.</i> a stamen, 21.
कूचित <i>n.</i> cry, cooing, 31.	केलास <i>m.</i> N. of a mountain, 12, 58.
कूट <i>m. n.</i> summit, peak, xiv.	कोटिशस <i>ind.</i> by crores (ten millions), iii.
कृ (pres. करोति or करते), to do, make, perform, 1, 12, 34, 49, 50, 54, 60, 78, 90, 111; place, 44; produce, cause, 62; draw, 102; compose, xix.	कोप <i>m.</i> anger, xviii.
कृत made, 105; taken up, 73; played, composed, 83.	कोविद versed in, familiar with, 30.
कृतक artificial, adopted, 72.	कौतूहल <i>n.</i> curiosity, interest, desire, 47.
कृतात्म <i>m.</i> fate, 102.	कौरव relating to the Kurus, 48.
	कौखीन <i>n.</i> public rumour, slander, 109

क्रम *m.* course, order, manner, 106.
क्रिया *f.* performing, carrying out, 110.
क्रीडा *f.* play, sport, 61.
क्रीडाशील *m.* a pleasure-hill, 60, 74, 78.
कूर cruel, 102.
क्रोध *m.* anger, 7.
क्रौञ्च *m.* N. of a mountain, 57.
क्लान्त tired, wearied, 35, i; faded, 26.
क्लिष्ट troubled, impaired, diminished, 81; rough, hard (painful, Mall.), 85.
क्लेशिण् paining, burning, 88.
क्वा *ind.* where?; क्वा—क्वा how little does this agree with that!, 5.
क्वचिदपि *ind.* anywhere, 101.
क्वणित sounding, tinkling, 35.
क्षण *m.* an instant, moment, 26, 62, 88, 105, 111, xi.

क्षत्र *n.* the warrior caste, 48.
क्षपा *f.* night, 107.
क्षपित destroyed, burnt, 53.
क्षाम emaciated, worn out, 87; thin, slender, 79; reduced, slight, small, 77.
क्षि (*pres.* क्षिष्णोति), to hurt, torment, xiii.
क्षितितः *n.* the surface of the earth, ground, floor, xv.
क्षीण wasted away, weakened, emaciated, 18.
क्षीर *n.* milk, sap, resin, 104.
क्षुद्र low, base, stingy, 17.
क्षेत्र *n.* a field, soil, land, country, 16, 48.
क्षेप *m.* throwing, moving to and fro, 47.
क्षोभ *m.* shaking, agitation, turbulence, 28; leaping up, 92.

ख

ख *n.* the sky, 10, 14, 58.
खचित inlaid, covered (displayed, revealed, Vall.), 35.
खण्ड *m.* n. a piece, portion, 15, 30.
खण्डित deceived, betrayed, 39.

खदोत *m.* a fire-fly, 78.
खलु see ग खलु.
खिद् *caus.* to tire, afflict, distress, 86.
खिन्न tired, exhausted, 13, 32, 38.
खेद *m.* pain, distress, sorrow, 89.

ग

गगनगति *m.* a sky-goer, god, 46.
गङ्गा *f.* the river Ganges, 63.

गज *m.* an elephant, 2, 19.
गण *m.* the Pramathas, a class of

demigods who are attendants of Śiva, 33, 55.	गण्डीवधन् <i>m.</i> (wielding the bow Gāndīva), N. of Arjuna, 48
गणा <i>f.</i> counting, 11, 84.	गाच <i>n.</i> the body, 91.
गण्ड <i>m.</i> the cheek, 26, 85, 101.	गाह (<i>pres.</i> गाहते), to plunge into, enter, touch, 48.
गत gone, turned, 89; resorted to, reached, 6; descended, 30; come, i; lying on, xv.	गिरि <i>m.</i> a mountain, 25, 42.
गति <i>f.</i> gait, walking, progress, course, pace, 11, 16, 19, 70; adversity, 93.	गुटिका <i>f.</i> a globe, pearl, precious stone, iii.
गत्वा to be gone to, 7.	गुण <i>m.</i> a string, 28.
गन्ध <i>m.</i> smell, odour, 21, 42, 52	गुणवत् virtuous, 104.
गन्धवती <i>f.</i> N. of a river, 33.	गुणित multiplied, intensified, 107.
• गन्धि smelling of, 33.	गुरु heavy, hard to be borne, 1, 80, 89; great, intensified, 44.
गम (<i>pres.</i> गच्छति), to go, proceed, come, 13, 20, 22, 24, 37, 50, 58, 106; reach, attain to, 78, 106, 108; pass, 80; <i>caus.</i> to let pass, spend, 107.	गुरुतर heavier, very hard to be borne, 86.
गमन <i>n.</i> gait, walking, 79; departure, 84.	गुद्यक <i>m.</i> a Yaksha, 5, xvi.
गमीर deep, 64, 66.	गूढ़ hidden, covered, viii.
गमीरा <i>f.</i> N. of a river, 40.	गृष्म greedy, eagerly longing for, 10.
गम्य to be conceived or guessed, 82.	गृह <i>m. pl.</i> a house, 72.
गर्जित <i>n.</i> thundering, 12, 34, 44, 61.	गृहबलिभुर् <i>m.</i> (enjoying domestic oblations), a crow, 23.
गर्भाधान <i>n.</i> impregnation, conception, 10.	गेय <i>n.</i> a song, 83.
गत्तित dropped, lost, 44.	गेहिनी <i>f.</i> a wife, 74, xvi.
गवाच <i>m.</i> (bull's eye), a round window, 95.	गै to sing, praise in song, 56.
गाढ deep, vehement, intense, 80, 99, 105; tight, close, firm, 94.	गो <i>f.</i> the earth, 30.
	गोच <i>n.</i> a name, 83.
	गोप <i>m.</i> a cowherd, 15.
	गौर white, fair, 52, 59, 93.
	गौरव <i>n.</i> heaviness, respectability, 20.
	गौरी <i>f.</i> N. of Śiva's consort, 50, 60.

यथित strung, interwoven, adorned with, 63.

यन्ति *m.* a knot, tie, bond, 94.

यहण *n.* seizing, catching, ii; reaching, 44.

यामचैत्र *m.* the sacred tree of a village, 23.

यामवृद्ध *m.* an old villager, 30.

यलानि *f.* fatigue, languor, 31, 67.

घ

घन *m.* a cloud, 20, xiii.

घर्म *m.* heat, the hot season, 61.

घर्मान्त *m.* (the end of the hot season), the rainy season, xiii.

घोष *m.* sound, thunder, 64.

च

च *ind. and*, 11, 12, 13, 21, 58, 60, 65, 70, 73, 75, 76, 77, 92, 97, 98, 99, 106, 108, 111, iii, vii, x, xv; **च—च** both—and, 10

चकित trembling, alarmed, timid, 14, 27, 79, 101.

चक्र *n.* a wheel, 106.

चक्रवाकी *f.* the female of the ruddy goose (*Anas Casarca*), 80.

चक्षु to speak, tell, xvii.

चक्षुस् *n.* the eye, 89.

चटुख moving to and fro, quivering, 40; unsteady, tremulous, 105.

चण्डेश्वर *m.* (the fierce lord), N. of Siva, 33.

चतुर् four, 107.

चतुर clever, skilful, 71, ii.

चब्र *m.* the moon, 67.

चन्द्रकान्त *m.* the moonstone, 67.

चन्द्रहास *m.* N. of Rāvaṇa's sword, v.

चन्द्रिका *f.* moonlight, 7, 107.

चमरी *f.* the female of the yak, 53.

चमू *f.* an army, 43.

चरण *m. n.* a foot, 102, x, xix.

चरणचास *m.* a footprint, 55.

चल moving, trembling, agitated, 24; shaking, waving, 75.

चलत्व *n.* shaking, quivering, 93.

चाटुकार using flattery, coaxing, 31.

चातक *m.* the bird *Cuculus melanoleucus* (peacock, Vall.), 10, 110, ii.

चाप *m. n.* a bow, 71.

चामर *n.* the tail of the yak (used as a fly-whisk), 35.

चार lovely, beautiful, 65, 72

चिन्त *n.* mind, heart, xviii.

चिच्च many-coloured, x.

चिर long, 9, 38, 93.

चिरम् *ind.* for a long time, 3.

चिह्न *n.* a mark, sign, characteristic, xvi.

चूडापाणि *m.* a braid of hair on the top of the head, top-knot, 65.

चूर्ण *m. n.* powder, 69.

चेतन sentient, animate, 5.

चेतस् *n.* mind, heart, 3, 40, 74, 105.

चेह *ind.* if, 51, 53, 56, 102.

चौर *m.* a thief, 46.

चुत dropped or fallen from, 94.

छ

छद् *caus.* to cover, 89.

छद्मन् *n.* covering, semblance, disguise, plea, pretext, 75.

छन् covered, 18.

छवि *f.* lustre, colour, 33.

छाया *f.* shade, viii ; shadow, 48 ; reflection, image, 40, 51, 62, 66 ; lustre, light, colour, beauty, 15, 35, 77, 101.

छायातरु *m.* a tree affording shade, 1.

छायादान *n.* affording shade, casting a shadow, 26.

छिन्न cut, torn, broken, 70, xii.

छेद *m.* a section, piece, portion, 12, 19, 59.

छेद्य *n.* cutting (in the shape of leaves, branches, etc.), ornament, 70.

ज

ज़ produced by or in or at, 9, 45, 65, 87, vii.

जगत् *n.* the world, xi.

जघन *n.* the hip and loins, 41

जन *m.* a man, person, 3, 8, xix ; people, men, iv, xvii.

जनक *m.* N. of a king of Mithilā, father of Sītā, 1.

जनपद *m.* country, 16, 48.

जनित produced, 61, 67.

जन्मन् *n.* production, origin, 53.

जपा *f.* the China rose, 36.

जखू *f.* the rose-apple tree, 20, 23.

जर्जर torn to pieces, worn out, 68.

जल *n.* water, 43, 46, 60, 91, 110.

जलकण *m.* a drop of water, 26, 45, 68.

जलकणिका *f.* *id.*, 95.

जलद *m.* a cloud, 13, 94, 111, i, xi, xviii.

जलधर *m.* *id.*, 34, xvii.

जलमुच् *m.* *id.*, 68.

अस्त्रव <i>m.</i> a drop of water, 21, 67.	जीमत <i>m.</i> a cloud, 4.
जहू <i>m.</i> N. of a king, 50.	जीर्ण old, withered, dry, 29.
आत born, 6 ; produced, grown, 26 ; become, 80	जीवित <i>n.</i> life, 4, 80, xiv.
आया <i>f.</i> a wife, 8, 11.	ज्ञा (<i>pres. जानाति</i> or <i>जानीते</i>), to know, recognize, 6, 63, 80, 90.
आल <i>n.</i> a net, multitude, 67 ; lattice window, 32, 68, 89 ; artifice, trick, 68.	ज्ञात known, tasted, enjoyed, 41.
आखक <i>n.</i> a cluster, bush, shrub (bud, Mall.), 26, 95.	ज्या <i>f.</i> a bow-string, 71.
	ज्योतिस् <i>n.</i> light, fire, 5, 44 ; star, 66.
	ज्योतस्त्रा <i>f.</i> moonlight, vi.

त

तटगत resting on the slopes, 59.	तनु thin, slender, 79, xi; emaciated, 82, 99 ; narrow, small, 46 ; <i>f.</i> the body, figure, 87.
तटरह growing on the banks, 29.	तनुता <i>f.</i> thinness, small size, 78.
तचित् <i>f.</i> lightning, 74.	तन्तु <i>m.</i> a thread, string, 67.
तत्पर eagerly engaged in, 11.	तन्त्री <i>f.</i> a string, 83.
तत्परम् <i>ind.</i> thereupon, 19.	तप्त burnt, pained, afflicted, 99.
तत्र <i>ind.</i> there, 25, 27, 35, 37, 43, 55, 61, 72, 79.	तमस् <i>n.</i> darkness, 37, vi.
तथा <i>ind.</i> so, thus, 17, 89 ; so much, 86.	तरल <i>m.</i> the central gem of a necklace, iii.
तद् that, 2, 3, 4, 5, 11, 12, 13, 19, 20, 24, 29, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 71, 72, 74, 76, 80, 81, 82, 86, 88, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 104, 107, 109, i, iv, xi, xii, xiv, xv, xvi, xvii, xviii ; <i>ind.</i> therefore, 7, 106.	तश्च <i>m.</i> a tree, 29, 36, 103.
तनय <i>m.</i> a son, 50, 72.	तर्क (<i>pres. तर्केयति</i>), to intend, 51 ; suppose, believe, infer, 90 ; assume, suppose anything possible in anyone, 110.
तनया <i>f.</i> a daughter, 1.	तस्मात् <i>ind.</i> therefore, 40.
	ताप <i>m.</i> pain, fever, vii.
	तार brilliant, clear, iii.
	ताल <i>m.</i> the palmyra-tree, iv ; clapping the hands, beating time, 76.

तावत् <i>ind.</i> now, first, 13; then, 102.	त्वच् (<i>pres.</i> त्वचति), to leave, quit, 29, 39.
तिक्त bitter, fragrant, 20, 33.	त्याजित made to abandon or give up, 93.
तिर्यक् <i>ind.</i> obliquely, horizontally, 51, 57.	चिदश्वनिता <i>f.</i> a celestial woman, Apsaras, 58.
तीर <i>n.</i> a shore, bank, 24, 26, 74.	चिनयन् <i>m.</i> (three-eyed), N. of Siva, 52, xiv.
तीर्ण one who has crossed or traversed, 19.	चिपुरविजय <i>m.</i> the conquest of the three cities, 56.
तुङ्ग high, lofty, 9, 64, i.	चिभुवनगुरु <i>m.</i> the master of the three worlds, 33.
तुमुल tumultuous, vehement, violent, 54.	चियामा <i>f.</i> night, 105.
तुल् (<i>pres.</i> तुलयति), to lift up, weigh, match, equal, 20, 64.	च्याम्बक <i>m.</i> (three-eyed), N. of Siva, 58.
तुला <i>f.</i> equality, resemblance, 92.	तद् thou, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 29, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 49, 51, 54, 56, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 86, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, i, ii, v, xi, xiii, xiv.
तुषार m. snow, 52.	तर् <i>caus.</i> to cause to hasten, urge forward, 96.
तुषाराद्रि <i>m.</i> (snow-mountain), N. of the Himālaya, 104.	त्वादृश like thee, of thy kind, 68.
तेजस् <i>n.</i> glow, glare, splendour, 36; semen, 43.	
तेज <i>ind.</i> therefore, 6.	
तोय <i>n.</i> water, 10, 20, 73, iii.	
तोयक्रीडा <i>f.</i> sporting or playing in the water, 33.	
तोयोत्सर्ग <i>m.</i> discharge of water, 19, 37.	
तोरण <i>n.</i> an arched doorway, 72.	

द

द्वच able, skilful, x.	दत्त given, offered, presented, 32, 60; placed, 84.
दक्षिण <i>ind.</i> southward, 104.	
दग्ध burnt, scorched, 21.	दन्तिन् <i>m.</i> an elephant, 42.

दंपति <i>m. du.</i> (the two masters of the house), husband and wife, xviii.	दिश् <i>f.</i> a cardinal point, direction, 24, 57, xiii.
दयिता <i>f.</i> a beloved woman, wife, 4, 94.	दीन distressed, sad, xv.
दर्प <i>m.</i> pride, insolence, 53; rut, iv.	दीर्घ long, 35, 105.
दर्पण <i>m.</i> a mirror, 58.	दीर्घीकृत (<i>pres.</i> दीर्घीकरोति), to prolong, extend, propagate, 31.
दर्शित shown, displayed, 28.	दुःख <i>n.</i> pain, sorrow, 106.
दवामि <i>m.</i> a forest conflagration, jungle fire, 53	दुःखदःखेन <i>ind.</i> with great pain or difficulty, 91.
दशन <i>m.</i> a tooth, tusk, 59.	दुगूल ¹ <i>n.</i> fine cloth or garment, 63.
दशपुर <i>n.</i> the town of Mandasōr (Dr. Fleet's <i>Gupta Inscriptions</i> , p. 79), 47.	दुर्लभ difficult to be attained or fulfilled, 105.
दशमुख <i>m.</i> (ten-faced), N. of the demon Rāvaṇa, 58, v.	दुहितृ <i>f.</i> a daughter, iv.
दशा <i>f.</i> condition, luck, 106	दूर distant, far, 6.
दशार्ण <i>m. pl.</i> N. of a people and country, 23.	दूरभाव <i>m.</i> remoteness, distance, 46.
दान <i>n.</i> giving, sending, 109.	दूरम <i>ind.</i> intently, eagerly, 46.
दिहनाग <i>m.</i> the elephants presiding over the cardinal points, 14.	दूरवर्तिन् staying far away, 99.
दिन <i>n.</i> a day, 23.	दूरसंख <i>id., 3.</i>
दिनकर <i>m.</i> the sun, v.	दूरात <i>ind.</i> from afar, 72.
दिव <i>f.</i> heaven, 30.	दूरीभूत being far away, 80, xiii.
दिवस <i>m.</i> a day, 2, 11, 76, 80, 84, 85.	दृश् to see, behold, look at, 2, 11, 19, 21, 33, 63, 77, iii, xv; caus. to make visible, show, light up, 37.
दिवा <i>ind.</i> by day, in the day-time, xi.	दृष्ट <i>f.</i> a rock, stone, 55.
दिव्य divine, celestial, xvii.	दृष्ट seen, looked at, witnessed, 14, 36, 55, 108, xvi; visible, risen, 38.
	दृष्टि <i>f.</i> sight, eye, glance, 46, 78, 102.

¹ This is the Kaśmirian spelling of दुकूल; see Professor Zachariae's remarks in *Sitzungsberichte*, Wien, 1899, p. 10.

दृष्टिपात <i>m.</i> a look, glance, 101.	plant at the time of budding, 75.
देव <i>m.</i> a god, 45, 71.	बोतिन् shining, resplendent with, 18.
देवदार <i>m. n.</i> <i>Pinus Deodora</i> , 104.	द्रुतर swifter, accelerated, 19.
देवपूर्व preceded by 'Dēva', 42.	द्रुतम् <i>ind.</i> quickly, fast, 22.
देश <i>m.</i> region, place, 111.	द्रुम <i>m.</i> a tree, 104, iv.
देहस्थी <i>f.</i> threshold, 84.	दंड <i>n.</i> a pair, couple, 45.
दैन्य <i>n.</i> miserable appearance, paleness, 81.	द्वार <i>n.</i> a door, gate, 77; passage, 57.
दैव <i>n.</i> fate, destiny, 93.	द्वितीय second, 80.
दोष <i>m.</i> damage, harm, 68.	द्विरद <i>m.</i> (two - tusked), an elephant, 59.
दोहर <i>m.</i> the desire of a pregnant woman and of a	

ध

धनपति <i>m.</i> (lord of treasures), N. of Kuvēra, 7, 71, 72, ix, xv.	धू (<i>pres.</i> धुनोति), to shake, 62.
धनुस <i>n.</i> a bow, 15.	धूत shaken, agitated, 33.
धनेश <i>m.</i> (lord of treasures), N. of Kuvēra, xviii.	धूम <i>m.</i> smoke, vapour, 5, 32.
धा (<i>pres.</i> धते), to bear, assume, possess, exhibit, 36.	धूमोद्भार <i>m.</i> a cloud of smoke, 68.
धातु <i>m.</i> metal, mineral, 102.	धृ <i>caus.</i> to carry, maintain, preserve, sustain, 91, xiv.
धातु <i>m.</i> the creator, 79.	धत held, retained, 41.
धामन् <i>n.</i> dwelling-place, abode, sanctuary, 33.	धैर्य <i>n.</i> firmness, calmness, demureness, reserve, 40.
धारा <i>f.</i> a stream, shower, torrent, rain, 48, 53, xiii.	धौत washed, purified, brightened, whitened, illuminated, 7, 44.
धीर deep, 95.	धी to meditate, think, 3; think of, remember, 73.
धीरता <i>f.</i> firmness, demureness (unmercifulness according to the <i>Vidyullata</i>), 110.	धनि <i>m.</i> sound, noise, thunder, 54, 56, 66, 96.
	धनित <i>n.</i> sound, sniffing, 42.

न

न *ind.* not, 8, 17, 20, 27, 40, 54, 61, 71, 73, 86, 101, 102, vii, xi, xvii; न—न neither—nor, 89; न खलु not indeed, not at all, by no means, 38, 77, 90, 110, vii; न खलु न same as न न, 103; न न no doubt, surely, 63, 106.

नक्तम् *ind.* by night, 37.

नख *m. n.* a finger-nail, 85, xii.

नखपद *n.* a nail-mark, 35.

नचिरेण *ind.* ere long, soon, speedily, i.

नद् (*pres.* नदति), to sound, cry, sing, 10.

नदी *f.* a river, 101.

नद्द bound, inlaid, 76.

नदु *ind.* not ?, certainly, indeed, 56; oh!, 106.

नभस् *m.* the month Śrāvāna (July-August), 4; *n.* the sky, 12.

नम् to bow to, xix.

नमित bent down, 72.

नम्र *id.*, 79; bowing down, 55.

नयन *n.* the eye, 10, 34, 36, 59, 71, 92, 95, 105, 109, x.

नयनसलिल *n.* a tear, 39, 83, 87, vii.

नरपतिपथ *m.* the king's road, highway, 37.

नर्तित made to dance, 76.

नलगिरि *m.* N. of Pradyōta's elephant, iv.

नलिनी *f.* a lotus-plant, 39, vi.

नव new, fresh, 26, 65, 68, 91.

नवशश्मिभूत *m.* (the bearer of the young moon or crescent), N of Śiva, 43.

नागर *m.* a citizen, rake, 25.

नागाजिन *n.* an elephant skin, 36.

नाभि *m. f.* the navel, 28, 79; musk, 52.

नाम *ind.* by name, named, 7.

नामन् *n.* name.

नाल *n.* a stalk, 73.

निःशब्द noiseless, silent, 110.

निःआस *m.* a sigh, 81, 88.

निचिप to put down, place, 83.

निचेप *m.* throwing on, viii.

निखिल all, whole, 90.

निगदित told, described, xvi.

निचित heaped up, built, formed, 74.

निचुल *m.* the rattan, reed, cane, 14.

नितम् *m.* the hip and loins, 41.

नित्य perpetual, permanent, vi.

निद्रा *f.* sleep, 87, 94, 108.

निधि *m.* a treasure, ix.

निपत् (*pres.* निपतति), to fall into, enter, 82.

निपुण clever, skilled in, 68.

निभम् resembling, like, 78, xvi.	नीचैस् <i>ind.</i> low (N. of a hill), 25 ; downwards, 106 ; softly, gently, 42.
निभृत modest, gentle, tame, 82.	
निमित्त <i>n.</i> cause, vii.	
निष्व deep, 79.	नीड <i>m. n.</i> a nest, 23.
नियत fixed, permanent, 43.	नीत led or brought to, 65 ; led, driven, 68 ; spent, passed, 88.
नियमण <i>n.</i> subduing, 57.	
निरत engaged in, 33.	नीप <i>n.</i> the flower of the Kadamba tree, 21, 65.
निर्दय pitiless, violent, very close, 103.	नील dark-blue, black, 41, 60.
निर्दिश (<i>pres.</i> निर्दिशति), to point at, ii.	नीलकण्ठ <i>m.</i> (blue-necked), a peacock, 76.
निर्विगोद devoid of pastime, unemployed, 86.	नीची <i>f.</i> the ends or knot of a woman's cloth or dress, 69.
निर्विच्छा <i>f.</i> N. of a river, 28.	नुह (<i>pres.</i> नुहति), to propel, drive forwards, 10.
निर्विश (<i>pres.</i> निर्विशति), to enjoy, 62, 107, ix.	नूचम् <i>ind.</i> certainly, surely, 10, 18, 77, 81, 88.
निर्होदिन resounding, rolling, deep, 56.	नृत् <i>caus.</i> to cause to dance, 44.
निवृत्त returned, xiv.	नृत्त <i>n.</i> dancing, 32, 36.
निशीष <i>m.</i> midnight, 86.	नेतृ leading, guiding, propelling, 68
निषेद्ध seated, resting, 52, 78.	नेत्र <i>n.</i> the eye, 47, 81.
निष्पत् (<i>pres.</i> निष्पतति), to escape, 68.	नेमि <i>f.</i> the felly of a wheel, 106
निष्फल fruitless, unsuccessful, 54.	नेय to be led or brought to, 39
निष्पन्द <i>m.</i> downpour, shower, 42.	नैदाघ due to a conflagration, i.
निहित laid down, placed, 91 ; fixed, turned, 95 ; treasured up, remembered, 77, 96 ; desired, 84.	नेश nightly, nocturnal, 70.
नी to lead or bring to, 61 ; spend, pass, 2, 32, 38.	न्यस to put down, place, 13.
	न्यस्त thrown over, placed on, 59 ; placed or resting on, supported by, 81.
	न्यास <i>m.</i> putting on, applying to, x.

प

पञ्च ripe, 79.

पञ्चन् *n.* the eyelashes, 47, 89.

पञ्चम् *m. n.* mud, 52.

पञ्चवाणि *m.* (having five arrows), the god of love, xiii.

पञ्चर् *n.* a cage, 82.

पटहता *f.* the function of a drum, 34.

पटु sharp, shrill, loud, 31 ; keen, able, 5.

पञ्चस्त्री *f.* a venal woman, courtezan, 25.

पत् (*pres. पतति*), to fall, drop, 103.

पतित fallen, dropped, 70 ; cast, directed, turned, 78 ; prostrate, 102.

पत्र *n.* a leaf, v.

पथिक *m.* a traveller, 8.

पथिन् *m.* a way, path, road, course, 14, 27, 28, 96, xvi.

पद् *n.* a footstep, footprint, foot, 9, 13, 60 ; place, position, 44, 55 ; word, 83, 100, xix ; mark, scratch, 93.

पद्म *m. n.* a lotus-flower, vi ; N. of one of the nine treasures of Kuyēra, 77.

पद्मिनी *f.* a lotus-plant, 80.

पयस् *n.* water, 13, 24, 40.

पयोद् *m.* a cloud, 7, xvi.

पर another, 8.

परम् *ind.* after, 97.

परिगण् (*pres. परिगणयति*), to calculate, consider, 5.

परिगणना *f.* counting, ii.

परिगत surrounded, filled, overcome, 17.

परिचय *m.* familiarity with, practice, 10.

परिचित practised, accustomed to, familiar, 47, 93 ; acquainted or familiar or connected with, 26.

परिजन *m.* servants, retinue, xi.

परिणत stooping down, striking, 2 ; changed or transformed into, 45 ; ripe, 18 ; full, perfect, bright, 107.

परिणति *f.* ripening, maturity, 23.

परिणमयितु causing to ripen, 42.

परिभवपद् *n.* an object of contempt, 54.

परिमल *m.* perfume, scent, 25, 70.

परिमित measured, limited, little (soft, Vall.), 80.

परिक्षम् *ind.* very easily, 13.

परिहृ (*pres. परिहरति*), to avoid, 14.

परी (*pres. पर्येति*), to circumambulate, 55.

परष rough, hard, 88 ; harsh, disagreeable, 61.

पर्ण *n.* a leaf, 29.

पर्यन्त *m.* edge, side, xii.

पर्वत *m.* a mountain, 22, 62.

पवन <i>m.</i> wind, breeze, 10, 14.	पावकि <i>m.</i> (son of fire), N. of Skanda, 44.
पवनतनय <i>m.</i> (son of the wind), N. of Hanūmat, 97.	पिशुन <i>betraying, indicating, telling of,</i> 48.
पवनपदवी <i>f.</i> the path of the wind, sky, 8.	पुंस <i>m.</i> a man, 9.
पश्चुपति <i>m.</i> N. of Śiva, 36, 56.	पुट <i>m.</i> a fold, cover, bud, 104.
पश्चात् <i>ind.</i> afterwards, 16, 36, 44, 107.	पुष्य <i>pure, holy, sacred, 1, 33 ; agreeable, pleasing, 42 ; n. a good deed, meritorious act, 30.</i>
पश्चति (<i>pres. of दृश्य</i>), 86, 103.	पुच्छ <i>m.</i> a son, 44.
पा to drink, 24, 51; drink in, look at intently, 16; inhale, 42.	पुनर् <i>ind.</i> again, once more, 63.
पाण्डु yellowish-white, 18.	पुनरपि <i>ind. id., 38.</i>
पाण्डुच्छाय white-coloured, 23; pale, 29.	पुरस् <i>ind.</i> before, in front of, 3.
पाण्डुता <i>f.</i> white colour, 65.	पुरस्त् <i>ind.</i> in front, 15; in the presence of, 100.
पात <i>m.</i> fall, 48; destruction, death, 11.	पुरा <i>ind.</i> before, once, 108; soon, at once (with present = future), 82.
पाचीक्षा (<i>pres. पाचीकरोति</i>), to make the recipient or object of, 47.	पुरी <i>f.</i> a town, 30, xv.
पार्थिवत् furnished with provisions for a journey, 12.	पुलकित with bristling hair, thrilled with joy, 25.
पाद <i>m.</i> the foot, 19, 32, 57, 75; ray, 67, 89.	पुलिंग <i>m. n.</i> a sandbank, sandy beach, 41.
पादचार <i>m.</i> walking on foot, 60.	पुष् (<i>pres. पुष्यति</i>), to increase, display, possess, retain, 77.
पादन्यास <i>m.</i> putting down or placing the feet, stepping, dancing, 35.	पुष्कर <i>n.</i> the skin of a drum, 66.
पादप <i>m.</i> a tree, vi.	पुष्करावर्तक <i>m.</i> a cloud which causes the destruction of the world, 6.
पाप <i>n.</i> sin, 55.	पुष्य <i>n.</i> a flower, 25, 36, 43, 70, 84, vi. x.
पारावत <i>m.</i> a turtle-dove, pigeon, 38.	पुष्पमेघीक्षत transformed into a cloud of flowers, 43.
पार्श्व <i>n.</i> the side, flank, 87, xii.	

पुष्पलावी <i>f.</i> a female flower - gatherer or garland-maker, 26.	husband, 39, 63, 94; suppliant, 110.
पूर्णता <i>f.</i> fulness, opulence, 20.	प्रसिद्धित stretched out, 103.
पूर्व former, accustomed, 89 ; first, 98 ; before, 104.	प्रतनु very thin, emaciated, xiii ; scanty, 29 ; minute, small, 101.
पूर्वम् <i>ind.</i> before, previously, xv.	प्रति <i>ind.</i> against, v.
पूर्वार्ध <i>m.</i> the front or upper part (of the body), 51.	प्रतिनव new, fresh, 36.
पूर्वोद्दिष्ट mentioned before, aforesaid, 30.	प्रतिनिश्चम् <i>ind.</i> every night, 58.
पृथु broad, large, 46.	प्रतिमुख facing, in front, i.
पृ to fill with air, blow into, 56	प्रतिहत obstructed, checked, 20, vi.
पै to be drunk in, be listened to intently, 13.	प्रत्यक्ष before the eyes, visible, manifest, 90.
पेलव thin, tender, 91.	प्रत्यक्ष fresh, 4.
पेशल beautiful, lovely, 74.	प्रत्यय <i>m.</i> confidence, assurance, 8.
पौराङ्गना <i>f.</i> a townswoman, 27.	प्रत्यहम् <i>ind.</i> every day, ix.
प्रकाश shining, resembling in colour, 76.	प्रत्याश्या to refuse, 110.
प्रकृति <i>f.</i> nature, 40.	प्रत्यादिष्ट rejected, surpassed, eclipsed, v.
प्रकृतिपुरुष <i>m.</i> a minister, 6.	प्रत्यादेश <i>m.</i> rejection, giving up, abstention from, 92.
प्रकोष्ठ <i>m.</i> the fore-arm, 2.	प्रत्यावृत्त returned, 39.
प्रक्रम (<i>pres.</i> प्रक्रमते), to begin, 95.	प्रत्याश्वस्त refreshed, revived, comforted, 95.
प्रगलित dripped down, xii.	प्रत्यासन्न near at hand, imminent, 4 ; near, neighbouring, 75.
प्रश्न (<i>pres.</i> पृच्छति), to ask, 82, 108 ; inquire about, 98.	प्रत्युत्त <i>n.</i> a reply, answer, 110.
प्रणय <i>m.</i> affection, love, 102, xvi : request, 5 ; acquaintance with, enjoyment, 27.	प्रत्युत्तात met, received, 22.
प्रणयकलह <i>m.</i> a love quarrel, vii.	प्रत्यूष <i>m.</i> <i>n.</i> daybreak, morning, 31.
प्रणयवचन <i>n.</i> a declaration of love, 28.	प्रथ <i>caus.</i> to spread, proclaim, reveal, 25.
प्रणयित् longing for, 3 ; inclined to, intent on, 11 ; <i>m.</i> a lover,	प्रथम first, 21, 90, xiv ; former, 17.

पथमकथित aforesaid, 78.	प्रश्नमन n. allaying, relief, 53.
प्रथित spread, celebrated, 24.	प्रश्नमित allayed, extinguished, 17.
प्रदिश् (pres. प्रदिशति), to assign, grant, 110.	प्रसन्न pure, gracious, 40.
प्रदोष m. evening, night, vi.	प्रसर m. progress, scope, casting, 92.
प्रद्योत m. N. of a king of Ujjayinī, father of Vāsavadattā, iv.	प्रसव m. a flower, 65, xiv.
प्रधन n. a battle, war, 48.	प्रसविन् producing, 62.
प्रबल excessive, incessant, 81.	प्रसूत produced, 66.
प्रबुज्ज awake, with flowers expanded, 89.	प्रसुत commenced, 84.
प्रभव m. source, origin, father, 52.	प्रस्थ m. n. a summit, ridge, table-land on the top of a mountain, 58.
प्रभा f. light, splendour, 47.	प्रस्थान n. departure, 41.
प्रभू (pres. प्रभवति), to arise from, appear, 15; be able, 12.	प्रस्थित set out, travelling, 27.
प्रभेद m. the flowing of rut from the temples of an elephant, v.	प्रहृत beaten, 64.
प्रमत्त negligent, careless, inattentive, 1.	प्रहित cast, shot, turned, directed, 71; conveyed, sent, xiv.
प्रमुदित delighted, xvii.	प्राची f. the east, 87.
प्रयत्न m. effort, great care, xvi.	प्राण m. pl. life, xvii.
प्रयाण n. progress, journey, 13.	प्राणिन् m. a sentient being, man, 5, 98.
प्रवल् caus. to turn round, 16.	प्रातर् ind. at dawn, in the morning, xiv.
प्रवाह m. a stream, current, 46.	प्राप् to reach, 30, 52, 69; receive, 35, xvii.
प्रवित्त spread out, extensive, xiii.	प्रापणीय to be conveyed, 5.
प्रविष्ट entered, 89.	प्रापिन् attaining, reaching, 44.
प्रवृत्त going to, bound for, blowing, 104.	प्राप्त come, 17; reaching, clinging to, 41.
प्रवृत्ति f. inclination, behaviour, practice, occupation, xi; news, tidings, 4.	प्राप्ति f. reaching, attaining to, 55.
प्रवेश m. entrance, 40, 61.	प्राप्त to be reached, 72.
प्रश्न m. cessation, completion, 2.	प्रायशस् ind. generally, as a rule, 11.

प्रायस् <i>ind. id.</i> , 71, 91.	89; affection, love, 16, 32, 44, 49.
प्रायेण <i>ind. id.</i> , 84.	
प्रार्थना <i>f.</i> wish, desire, 105 ; request, suit, 31, 111, xvii.	
प्रार्थित desired, wooed, viii.	
प्रालेय <i>n.</i> hoar-frost, dew, 39.	
प्रालेयाद्रि <i>m.</i> (snow-mountain), N. of the Himālaya, 57.	
प्रावृष् <i>f.</i> the rainy season, 111.	
प्रासाद <i>m.</i> a palace, 64.	
प्रिय beloved, dear, 9, 74, 82, 96, ii, iv ; <i>m.</i> a lover, 28, 69 ; <i>n.</i> favour, benefit, 22, 111.	
प्रियतम् <i>m.</i> a lover, 31, 67.	
प्रिया <i>f.</i> a beloved woman, wife, 7.	
प्रीत delighted, joyful, 4.	
प्रीति <i>f.</i> pleasure, satisfaction, 62,	
	89; affection, love, 16, 32, 44, 49.
	प्रीतिप्रमुख affectionate, kindly, 4.
	प्रेत् to see, view, behold, look at, 8, 46, 73, 74.
	प्रेतण् <i>n.</i> the eye, 79.
	प्रेतणीय worth seeing, beautiful, charming, 2, 18, 59, 74.
	प्रेचित <i>n.</i> a look, glance, 40, 101.
	प्रेत्य worth seeing, beautiful, charming, 15.
	प्रेमन् <i>m. n.</i> affection, love, 109.
	प्रेरण् <i>n.</i> throwing, 69.
	प्रोषित gone abroad, absent from home ; <i>m.</i> a wanderer, traveller, 96.
	प्रौढ opened, expanded, blown, 25.

फ

फल् (<i>pres. फलति</i>), to bear fruit, i.	फलक <i>n.</i> a slab, pedestal, 76.
फल <i>n.</i> fruit, 18, 23 ; produce, 16 ; effect, result, 30, 66, xvii ; profit, reward, 34 ; object, aim, 24, 53.	फेन <i>m.</i> foam, 50.

ब

बञ्ज tied up, 85 ; built of, formed by, 73.	बलाका <i>f.</i> a female crane, 10, ii.
बद्धालाप engaged in conversation, ix.	बलि <i>m.</i> an oblation, worship, 55, 82 ; N. of a demon king, 57.
बन्ध <i>m.</i> tying up, 69.	बहिस् <i>ind.</i> outside, ix.
बन्धु <i>m.</i> a kinsman, relative, 6, 49, iv ; friend, 32, 110.	बङ्ग much, many, frequent, 81 ; <i>adv.</i> much, in many ways, 106

बहुशस् <i>ind.</i> abundantly, repeatedly, 103.	<i>n.</i> the (red) fruit of <i>Momordica monadelpha</i> , 79.
बाध् (<i>pres.</i> बाधते), to trouble, torment, injure, 53.	बिस <i>n.</i> the fibrous stalk of the lotus, 12.
बाल young, fresh, 65, 72.	बुच्छि <i>f.</i> feeling, 111; intelligence, talent, xix.
बाला <i>f.</i> a young woman, 80, xiii.	त्रिष्णावर्ती <i>m.</i> N. of the country between the Sarasvatī and Dṛishadvatī rivers, 48.
बाह्य being outside, situated without, 7.	ब्रू (<i>pres.</i> ब्रवीति), to speak, address, 98.
बिन्दु <i>m.</i> a drop, 35, ii.	
बिम्ब <i>m. n.</i> a disk, orb, body, 47;	

भ

भक्ति <i>f.</i> cutting, forming, shape, 60; painted figure, ornament, 19; devotion, worship, 36, 55.	भानु <i>m.</i> the sun, 34, 39.
भङ्ग <i>m.</i> breaking, destruction, 54; fragment, piece, iii.	भार <i>m.</i> a burden, mass, 53, 101; weight, 79.
भङ्गी <i>f.</i> a curve, wave (step, Mall.), 60.	भाव <i>m.</i> being, state, condition, 90; thought, mind, heart, 82; appearance, manifestation, xix.
भज् (<i>pres.</i> भजते), to resort to, 48.	भाविन् what will be or take place, 41, 56.
भय <i>n.</i> fear, 45, 71.	भास् <i>f.</i> lustre, brightness, 78.
भर्तु <i>m.</i> a lord, master, 1, 33, 82 (husband, Vall.); husband, 96, xvii.	भास्त shining, brilliant, vi.
भवत् <i>m.</i> you, 9, 10, 12, 22, 27, 38, 43, 51, 110.	भिद् to split, open (graze, Vall.), 104.
भवन <i>n.</i> a house, 38, 77.	भिन्न split, 23; ground, pounded, 59; doubled, 62; destroyed, changed, 81.
भवनश्चिन् <i>m.</i> a domestic peacock, 32, vi.	भी <i>caus.</i> to frighten, terrify, 61.
भवानी <i>f.</i> N. of Śiva's consort, 36, 44.	भीरु timid, 101.
भवितु what will be, 59.	भुक्त enjoyed, used, frequented, 19.
	भुज् <i>caus.</i> to cause to enjoy, xviii.

भुज <i>m.</i> the arm, 36, 58, 67, 94, 103.	भृगुपति <i>m.</i> (lord of the Bhṛigus), N. of Paraśurāma, 57.
भुजग <i>m.</i> a snake, 60, 107.	भेद्य fit to be pierced, 37.
भुवन <i>n.</i> world, 6.	भोग <i>m.</i> enjoyment, pleasure, xviii.
1. भू (<i>pres.</i> भवति), to become, be, occur, 3, 9, 17, 20, 27, 28, 37, 49, 69, 91, 94, 100, 104, 109, 111, iv, xi.	भोग्य to be endured, 1.
2. भू <i>f.</i> the earth, 18, 45, 46; ground, floor, 64, 84.	भंग <i>m.</i> falling or slipping down, 2.
भूत become, being, 29.	भंशिन् falling, dropping, 29.
भूति <i>f.</i> ashes, plaster, 19.	भमर <i>m.</i> a bee, vi.
भूयस <i>ind.</i> again, 16, 83, xii; moreover, further, 108.	भातु <i>m.</i> a brother, friend, 11, 90.
भूषण <i>n.</i> ornament, x.	भुकुटि <i>f.</i> contraction of the brows, a frown, 50.
भृ (<i>pres.</i> विभर्ति), to bear, possess, exhibit, 81.	भू <i>f.</i> a brow, eyebrow, 47.
	भूविलास <i>m.</i> coquettish move- ment of the eyebrows, 16, 92, 101.

म

मधवन् <i>m.</i> (liberal), N. of Indra, 6.	102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, xiii, xiv.
मणि <i>m.</i> a precious stone, 76, iii, viii.	मद <i>m.</i> lust, passion, 31; the juice that exudes from a rutting elephant's temples, 20.
मणिमय consisting of or paved with precious stones, 64.	मदिरा <i>f.</i> wine, liquor, 75.
मण्डन <i>n.</i> ornament, toilet re- quisite, x.	मदीय <i>my.</i> 93.
मण्डप <i>m. n.</i> an arbour, bower, 75.	मधु <i>n.</i> juice, wine, liquor, 66, 92, x.
मण्डल <i>n.</i> a circle, curve, 36.	मधुकर <i>m.</i> (honey-maker), a bee, 35, 47.
मधित damaged, destroyed, blighted, 80.	मधुर sweet, pleasant, charming, 10, 56, 82, xvi.
मद I, 6, 7, 8, 13, 22, 72, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 96, 98, 100,	

मध्य middle, central, 46 ; <i>m. n.</i> the middle, centre, 18, 76 ; waist, belly, 79.	०माच्रम् <i>ind.</i> for the space of, as long as, 94.
मन् (<i>pres.</i> मन्यते), to think, believe, suppose, 80 ; know, 71 ; recognize, xv ; <i>caus.</i> to honour, worship, 45, ii.	माधवी <i>f.</i> the spring-creeper (<i>Gaertnera racemosa</i>), 75.
मनस् <i>n.</i> mind, heart, 90, 96, xvii.	मानस् <i>n.</i> N. of a lake, 12, 62, 73.
मन्द slow, gentle, 10 ; slight, mild, 105.	मानिनी <i>f.</i> a proud or high-minded woman, 95.
मन्दाकिनी <i>f.</i> the river Gāngā, viii.	मार्ग <i>m.</i> a way, path, 13, 21, 45, 70, 89, 99.
मन्दाय् (<i>pres.</i> मन्दायते), to go slowly, be lazy, tarry, loiter, 38.	माल <i>n.</i> an alluvial plateau, 16.
मन्दार <i>m.</i> the coral-tree, 70, 72, viii.	मालती <i>f.</i> <i>Jasminum grandiflorum</i> , 95.
मन्द्र deep (pleasant, Vall.), 96.	माला <i>f.</i> a wreath, line, row, 10.
मन्द्राय <i>m.</i> the god of love, 71	मास <i>m.</i> a month, 2, 84, 107.
०मय consisting of, 91 ; relating to, 4.	मित्र <i>n.</i> a friend, 17, 96.
मयूर <i>m.</i> a peacock, 44.	मिथुन <i>n.</i> a pair, couple, 18.
मरकत <i>n.</i> an emerald, 73, iii.	मीन <i>m.</i> a fish, 92.
मरुत् <i>m.</i> wind, breeze, 33, viii ; air, 5.	मील <i>caus.</i> to close, shut, 107.
मलिन dirty, grey, 83.	मुकुल <i>n.</i> a bud, 21, 73.
महत् <i>m.</i> a great or noble man, i.	मुक्त left, 41 ; avoided, 45 ; uttered, 54.
महाकाल <i>m.</i> N. of a temple of Siva at Ujjayinī, 34.	मुक्ता <i>f.</i> a pearl, 70, 103.
महिमन् <i>m.</i> power, 1.	मुक्तागुण <i>m.</i> a string of pearls, 46.
मही <i>f.</i> the earth, ground, 12.	मुक्ताजाल <i>n.</i> <i>id.</i> , 63, 93.
मा <i>ind.</i> μή, 94, 106, 109, 111 ; मा ख <i>id.</i> , 27, 37.	मुख <i>n.</i> the mouth, face, 24, 26, 43, 48, 81, 100, xiii.
०माच्र <i>n.</i> only, 49, 87, iii.	मुखपट <i>m</i> (face-cloth), a veil, 62.
	मुखर noisy or sounding with, 37, vi.
	मुग्ध ignorant, simple, naïve, 14.
	१. मुच् (<i>pres.</i> मुच्ति), to emit, shed, 9 ; free or deprive of, 93 ; leave alone, xi ; <i>caus.</i> to cause to shed or drop, 91.

२. °मुच् discharging, 21.
 मुरव् *m.* a kind of drum, 56, 64.
 °मुष् stealing, 47.
 मुष्टि *m. f.* the clenched hand, a handful, 69, viii.
 मुङ्गस् *ind.* repeatedly, constantly, 102
 मुहूर्त् *m. n.* a moment, instant, 19.
 मूर्खना *f.* a melody, 83.
 मूर्ति *f.* body, form, 45.
 मूर्धन् *m.* the head, summit, 17.
 मूल *n.* the root, base, 76; edge, horizon, 87.
 मृग *m.* a deer, musk-deer, 52.
 मृगाची *f.* a deer-eyed woman, 92.

मेखला *f.* a girdle, the slope of a mountain, 9.
 मेघ *m.* a cloud, 2, 5, xix.
 मेघदूत *n.* the poem 'cloud messenger', xix.
 मेघालोक *m.* (the appearance of clouds), the rainy season, 3.
 मेचक dark-blue, black, 59.
 मैत्री *f.* friendship, contact, 31.
 मैथिली *f.* N. of Sītā (daughter of Janaka, king of Mithilā), 97.
 मोच *m.* untying, 96; release, escape, 61.
 मोघीकृ to make fruitless, disappoint, 40.

य

यत् *m.* a class of demigods, 1, 7, 66, 69, xvi, xvii.
 यत् *m.* effort, endeavour, 54.
 यत् *ind.* where, in which, 13, 31, 48, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, iv, v, vi, vii, viii, ix.
 यथा *ind.* as, 9.
 यह who, which, 8, 9, 12, 15, 17, 25, 29, 44, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 63, 66, 68, 72, 73, 74, 76, 79, 85, 88, 90, 96, 100, 104, iii, x, xvi; *ind.* because, since, 24; यदपि although, 27.
 यदि *ind.* if, 27, 60, 61, 94; यदि किल perhaps, probably, 104.

यन्त्रधारागृहत् *n.* the condition of a room fitted up with a shower-bath, 61.
 यमुना *f.* the river Jamnā, 51.
 यशस् *n.* fame, glory, 57, ix.
 या (*pres* याति), to go to, 33; reach, attain to, 18, 93; *caus.* to pass, spend, 88.
 याच् to ask, request, 5.
 याचित asked, requested, 110.
 याज्ञा *f.* a petition, request, 6.
 याम *m.* a night-watch, period of three hours, 94, 105.
 यावत् *ind.* until, 34; while, when, 102.
 यियासु desirous of going, 22.

युवति *f.* a girl, young woman, 33, 79.
चूथिका *f.* *Jasminum auriculatum*, 26.
योग्य fit for, x.

योध *m.* a warrior, v.
योषित् *f.* a girl, woman, 37, 39.
यौवन *n.* youth, vii; juvenile indiscretion, 25.

र

रक्त red, 36, 75.
रक्तकण्ठ sweet-voiced, ix.
रक्ष to preserve, sustain, xvii.
रक्षा *f.* protection, guarding, 43.
रघुपति *m.* (lord of the Raghus), N. of Rāma, 9.
रचना *f.* making, forming, 50; heap, quantity, 66.
रचित arranged, displayed, exposed, iii; formed, vi.
रजस् *n.* the dust or pollen of flowers, 33, 65.
रत् *n.* amorous pleasure, 88.
रति *f.* *id.*, 25, 66.
रत्न *n.* a jewel, precious stone, 15, 35.
रत्नप्रदीप *m.* a jewel serving as a lamp, 69.
रत्निदेव *m.* N. of a king of Daśapura, 45.
रन्ध्र *n.* a split, hole, gap, 57; nostril, 42.
रम् (*pres.* रमते), to delight in, play or sport with, 27; *caus.* to caress, 108; amuse, entertain, iv.

रमण *m.* a lover, husband, 37, 84.
रम्य charming, pleasant, lovely, 52, 78, vi.
रथ *m.* current, speed, 20.
रथ *m.* sound, noise, thunder, xvii.
रशना *f.* a girdle, 35, vi.
रस *m.* water or love, 28; taste, 49; affection, desire, 109.
राग *m.* red lac, 32; colour, 102; dye, x.
राजधानी *f.* a royal residence, capital, 24.
राजन् *m.* a king, iv.
राजन्य *m.* a man of the warrior caste, 48.
राजराज *m.* (king of kings), N. of Kuvēra, 3.
राजहंस *m.* a wild goose, 12.
रात्रि *f.* night, 32, 38, 86, 88, xi.
रामगिरि *m.* N. of a mountain (perhaps Rāmṭēk near Nāgpur; *Ind. Ant.*, vol. xxxvii, p. 202), 1, 98.
राशीभू (*pres.* राशीभवति), to become a heap or mass, 109.

राशीभूत become a heap, accumulated, 58.
रित्त emptied, bared, 2; empty, poor, 20.
रश् *f.* light, lustre, splendour, 44.
रचि *f. id.*, 15, v.
रचिर brilliant, resplendent with, xv.
रजा *f.* pain, trouble, friction, 26.
रह (*pres.* रोदिति), to weep, cry, 108.

रहित *n.* weeping, crying, 81.
रुक्ष obstructed, stopped, 37, 87, 92, 99.
रध् (*pres.* रण्जि), to check, sustain, 11.
रेवती *f.* N. of Balarāma's wife, 49.
रेवा *f.* the river Narmadā, 19.
रोधस् *n.* a bank, shore, 41.
रोध्र *m.* the tree *Symplocos racemosa*, 65.

ल

लचण *n.* a mark, token, characteristic, 77, xv; designation, name, 24.
लचणीय to be perceived or recognized, 77.
लक्ष्य to be recognized, visible, 72; *n.* an aim, mark, 71.
लम्प adhering, 70; clinging to, 108; touching, 50.
लघु light, despised, 20.
लहृ *caus.* to leap over, seize, attack, 54.
लता *f.* a creeper, branch, 47, 94.
लभ्य obtained, 6, 61, 94, 103.
लभ् to obtain, 24, 34, 40.
लङ् (*pres.* लङ्गते), to hang down, be attached, rest, 41.
लम्बालक्ष्य *n.* pendulosity of curls, possession of dishevelled hair, 81

लम्बन् hanging down, 51.
लखित coquettish, graceful, handsome, 32, 64.
लव *m.* a piece, drop, xii.
लाला *f.* red dye, lac, x.
लाङ्गुलिन् *m.* (carrying a plough), N. of Balarāma, 49.
लिखि (*pres.* लिखति), to draw, paint, 82.
लिखित drawn, painted, 77.
लीला *f.* play, sport, coquetry, grace, beauty, 35, 59, 65.
लेखा *f.* a streak, line, 44.
लेश *m.* a particle, drop, 103.
लोचन *n.* the eye, 16, 27, 49, 100, 107.
लोभ *m.* desire, longing, 100.
लोक eager for, desirous of, 61, 100.
लोकापाङ् having tremulous outer corners, 27.

व

वंश <i>m.</i> the bamboo cane, 76 ; race, family, 6.	वपुस् <i>n.</i> the body, 15, 32, 60 ; form, figure, 77.
वक्त्र <i>n.</i> the mouth, face, 50.	वग्रकीर्दा <i>f.</i> the playful butting of an elephant against a bank or mound, 2.
वक्र crooked, circuitous, 27.	वयस् <i>n.</i> age of life, vii.
वच् to speak, address, 95.	वर best, xvii ; वरम्—न better than, 6.
वचन <i>n.</i> speech, word, 4, 82, 95 ; request, 98.	वर्ण <i>m.</i> colour, complexion, beauty, 46, 49, 81.
वचस् <i>n.</i> speech, word, xiv.	वर्तन् <i>n.</i> a way, path, road, 19, 39, 57, 111.
वचित् deceived, defrauded (of the greatest pleasure of life), 27.	वर्धित reared, nourished, 72.
वत्सराज् <i>m.</i> N. of Udayana, iv	वर्ष <i>m. n.</i> rain, 35 ; a year, 1.
वद् (<i>pres.</i> वदति), to tell, report, xvi.	वर्ह <i>m. n.</i> a feather of a peacock's tail, 15, 44, 101.
वद्वन् <i>n.</i> the mouth, 75 ; face, 39.	वलभि <i>f.</i> a roof, turret, top, 38
वधू <i>f.</i> a bride, wife, woman, 16, 19, 47, 65, xvii.	वलय <i>m. n.</i> a bracelet, 2, 60, 76.
वन् <i>n.</i> a wood, grove, iv ; group, multitude, 36.	वलयिन् possessing a circle of, covered with, 44.
वनगज् <i>m.</i> a wild elephant, 20.	वलि <i>f.</i> a fold or wrinkle (over a woman's navel, regarded as a beauty), 35.
वनचर् <i>m.</i> a woodman, forester, 19.	वल्लीक <i>m. n.</i> an ant-hill, 15.
वननदी <i>f.</i> a forest river, 26.	वश <i>m.</i> power, 6.
वनान् <i>m.</i> a forest region, wood, 23.	वस् (<i>pres.</i> वसति), to dwell, reside, 71.
वनिता <i>f.</i> a beloved woman, wife, 8 ; woman, 32, 64, 71.	वसति <i>f.</i> dwelling, residence, 1, 7, 37, 43, 73.
वनोपस्थि <i>m.</i> a forest conflagration, jungle fire, 17.	वसन् <i>n.</i> cloth, dress, 41, 83.
वन्ध्य to be praised or worshipped, 9.	वसुधा <i>f.</i> the earth, ground, 42.
वन्ध्य barren, fruitless, unsuccessful, 6.	वस्तु <i>n.</i> thing, object, 109.

वह (pres. वहति), to carry, bear, 17, 63, 71, i; possess, 52 ; caus. to traverse, accomplish, 38.	विकल्प m. variety, x.
1. वा <i>ind.</i> or, 54, 83, 93, 106 ; like, as, 80 ; वा—वा either—or, 82, 84, 111.	विकल्प timid, shy, 37.
2. वा to blow, 42.	विचिप (pres. विचिपति), to throw aside, 88.
वाच f. voice, xvii.	विगण (pres. विगणयति), to calculate, consider, ponder, 106, xiii.
वाचाल garrulous, talking at random, 90.	विगम m. decay, destruction, 55 ; end, 76.
वात m. wind, breeze, 31, 62, 104.	विगतित dropped, passed away, ceased, 85, xviii ; fallen down, decayed, xvi.
वातायन n. a window, 86, xi	विचर् (pres. विचरति), to wander through, roam over, 111.
वानीर m. the ratan, reed, cane, 41.	वितर् to pervade, cover, fill, 58.
वानू vomited, discharged, 20.	विजेश m. (lord of wealth), a Yaksha, vii.
वाणी f. an oblong pond, 73.	विद् (pres. वेत्ति), to know, 96, 109 ; recognize, xvi.
वाम left, 10, 75, 93.	विदित known, renowned, 6.
वायु m. wind, breeze, 42, 53.	विदिशा f. the town of Bhilsā, 24
वारमुखा f. a distinguished courtezan, mistress, ix.	विद्युत् f. lightning, 38, 78, 111.
वारि n. water, 53.	विद्युत्सत् accompanied by lightning, 64.
वारित warded off, allayed, viii.	विद्युत्सर्भ filled with lightning, 95.
वार्ता f. news, account, xviii.	विद्युद्धामन् n. a flash of lightning, 27.
वाल m. the hair of the tail, 53.	विद्युम n. coral, iii.
वाष्म m. steam, vapour ; a tear, 9.	विधि m. fate, 6, 99 ; method, way, means, 29.
वासयष्टि f. a roosting perch, 76.	विधुर distressed, 8, 111.
वासर m. n. a day, xiii, xv.	विनयन removing, 52.
वासव belonging to Vāsava or Indra, 43.	
वासस् n. cloth, garment, 59, 69, x.	
वासित perfumed, made fragrant, 20.	
वाह m. a horse, v.	

चिनोद <i>m.</i> pastime, amusement, 84, xix.	चिरहित deprived of, xix.
विन्ध्य <i>m.</i> N of a range of mountains, 19.	विलस (<i>pres.</i> विलसति), to flash or play, 47.
विन्ध्यस् (<i>pres.</i> विन्ध्यस्ति), to put down, place, mark, 84.	विलसन <i>n.</i> flashing or sporting, 38.
विपणि <i>f.</i> a market street, iii.	विलसित <i>n. id.</i> , 78.
विपद् <i>f.</i> misfortune, death, 98.	विश् (<i>pres.</i> विशति), to enter, join, unite with, 99.
विप्रवृच्छ awakened, awaking, 108.	विश्वद bright, pure, white, 40, 51, 58, 62, 67.
विप्रयुत separated, 2.	विश्वासा <i>f.</i> the city of Ujjayinī (having various halls, Vall.), 30.
विप्रयोग <i>m.</i> separation, 11, 86, 111, vii, xix.	विश्वीर्ण broken, scattered, 19.
विफल fruitless, in vain, 69.	विशेष <i>m.</i> a characteristic, particular, 64; sight, wonder, 57.
विदुधवनिता <i>f.</i> a celestial woman, Apsaras, ix.	विश्वास्त rested, 26.
विधेश्चिन् dropped from, 70.	विश्राम <i>m.</i> rest, 25.
विभ्रम <i>m.</i> playful movement, amorous gesture, coquetry, 28, 47, 71, x.	विस्त्रेषित separated, 7.
विमान <i>m. n.</i> a seven-storied mansion, palace (free from anger, Mall.), 63, 68.	विषम uneven, rugged, 19, 85, xii.
विमुख turning away from, turning his back on, averse, restraining from, 17, 27, 49, 94.	विषय <i>m.</i> range, reach, 34, 100.
वियुत separated, absent, 98.	•विषये in the sphere of, among, 79.
वियोग <i>m.</i> separation, absence, 77, 105.	विष्णु <i>m.</i> N. of one of the principal Hindū gods, 15, 57.
विरचित applied, put on, 19; formed, 60; composed, arranged, dictated, 83, 100.	विक्षार <i>m.</i> extent, surface, 18.
विरह <i>m.</i> separation, 1, 8, 9, 29, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 107, 109, xiv.	विष्टु (<i>pres.</i> विष्टरति), to forget, 83.
	विकृत forgotten, 92.
	विहग <i>m.</i> a bird, 28.
	विहस to laugh at, deride, 50.
	विहा to leave, forsake, 41.
	विहृ (<i>pres.</i> विहरति), to walk about for pleasure, divert one's self, 60.

बीच् (<i>pres.</i> बीचते), to look at, 97, ii.	वैरिण् hostile, adverse, 99.
बीचि <i>m.f.</i> a wave, ripple, 28, 101.	व्यक्त visible, distinct, 55.
बीणा <i>f.</i> a lute, 83.	व्यक्ति <i>f.</i> manifestation, visible appearance, 9.
बीणिण् holding a lute, 45.	व्यञ्ज् caus. to manifest, betray, 29.
बीतनिद्र sleepless, being awake, xi.	व्यतिकर <i>m.</i> mixing or blending together, 15.
बृक्ष <i>m.</i> a tree, 72.	व्यथा <i>f.</i> pain, anxiety, 105.
बृति <i>f.</i> an enclosure, hedge, fence, 23, 75.	व्यपगत disappeared, removed, 73.
बृत्ति <i>f.</i> mode of life, course of action, 8 ; spreading, vi.	व्यवसित resolved, undertaken 110.
बृद्ध <i>n.</i> a collection, multitude, mass, crowd, 63, 96.	व्यवसो (<i>pres.</i> व्यवस्थते), to resolve, endeavour, 22.
बृष <i>m.</i> a bull, 52, xiv.	ब्यस्त dispersed, obscured, xiii.
बृष्टि <i>f.</i> rain, 20.	ब्याकुल eagerly engaged in, busy with, 82.
बृष्टिमत् raining, v.	ब्यालम्ब (<i>pres.</i> ब्यालम्बते), to hang down, rest on, resort to, 45.
बैणि <i>f.</i> a braid of hair, 96.	ब्यालुप (<i>pres.</i> ब्यालुम्पति), to remove, dispel, 67.
बैणी <i>f.</i> <i>id.</i> , 18, 29.	ब्याह to pronounce, address, 4.
बैचवती <i>f.</i> the river Bētwā, 24.	ब्योमगङ्गा <i>f.</i> the celestial Ganges, 43.
बैश <i>m.</i> dress, 15.	ब्योमन् <i>n.</i> the sky, air, 51.
बैश्चा <i>f.</i> a courtesan, dancing-girl, 35.	ब्रज् (<i>pres.</i> ब्रजति), to go, proceed, 26, 47 ; pass, xiii.
बैष्टन <i>n.</i> an enclosure, hedge, fence, 74.	ब्रण <i>m</i> a wound, scar, v.
बैदुर्य <i>n.</i> a beryl, cat's-eye, 73.	
बैभाज <i>n.</i> N. of Kuvēra's grove, ix.	

अ

शक् to be able, 20.	शङ्ख <i>m.</i> a conch-shell, iii ; N. of one of the nine treasures of Kuvēra, 77.
शङ्ख (<i>pres.</i> शङ्खते), to suppose, believe, think, 86, 92.	
शङ्खा <i>f</i> fear, alarm, 68.	शत <i>n.</i> a hundred, 48.

शनकेस <i>ind.</i> softly, gently, 66.	शार्ङ्गपाणि <i>m.</i> (holding the bow Sāringa in the hand), N. of Vishṇu, 107.
शफर <i>m.</i> a fish, 40.	शार्ङ्गिन् <i>m.</i> (carrying the bow Sāringa), N. of Krishṇa, 46.
शब्दात्मय fit to be spoken aloud, 100.	शिखर <i>m. n.</i> a peak, summit, 18, 74.
शब्दाय् (<i>pres.</i> शब्दायते), to sound, 56.	शिखरदग्धन having sharp or pointed teeth, 79.
शम <i>caus.</i> to allay, extinguish, 53, i.	शिखरिन् <i>m.</i> a mountain, 13.
शंभु <i>m.</i> N. of Śiva, 50, 60.	शिखादामृ <i>n</i> a wreath worn on the top of the head, 85.
शयन <i>n.</i> a sleeping-place, bed, couch, 86, 87, 88, 107, 108, xi, xii.	शिखिन् <i>m.</i> a peacock, 101.
श्वामा <i>f.</i> <i>id.</i> , 91.	शिज्ज (pres. शिज्जति). to tinkle, jingle, 76.
शूर <i>m.</i> an arrow, 48.	शित sharp, 48.
शूरण <i>n.</i> shelter, refuge, protection, 7.	शिथिल loose, 69; unsteady, frail, xiv.
शूरह <i>f.</i> autumn, 107.	शिरस् <i>n.</i> the head, 7; summit, i.
शूरभ <i>m.</i> a fabulous animal with eight legs, 54.	शिरीष <i>n.</i> the flower of <i>Acacia Sirissa</i> , 65.
शूरवण्यभू born in a thicket of reeds, 45.	शिला <i>f.</i> a stone, rock, slab, 52, 73, 102.
शूश्रीन् <i>m.</i> the moon, 44, 101	शिलावेष्मृ <i>n.</i> a cave, grotto, 25.
शूश्रत <i>ind.</i> perpetually, always, for ever, 55, xviii.	शिशिर cool, 89, viii; <i>m. n.</i> cold, hoar-frost, the cool season, 80
शृष्टि <i>n.</i> young grass, iii.	शीघ्र quick, 78, xvi.
शाखा <i>f.</i> a branch, 41.	शीत cold, cool, 42.
शान्ता appeased, allayed, calmed, ceased, 36.	शीतल <i>id.</i> 95.
शान्ति <i>f.</i> calmness, cessation, end, 39.	शृति <i>f.</i> a pearl-oyster shell, iii.
शाप <i>m.</i> a curse, 1, 85, 107, xviii.	शुक्रापाङ्ग <i>m.</i> (having white eye-corners), a peacock, 22.
शारिका <i>f.</i> the bird called 'maina', 82.	शुच् <i>f.</i> sorrow, distress, 73, 85, 86, xviii.

शुचि pure, plain, unmixed with other ingredients but water, 88	शामा <i>f.</i> a kind of creeper, 101.
शून्य devoid of, 92.	अश्वा (<i>pres.</i> अश्वते), to believe, 55.
शूलिङ् <i>m.</i> (armed with a spear), N. of Śiva, 34.	अस् (<i>pres.</i> आस्ति), to become weary or tired, 96.
शृङ् <i>n.</i> a horn, peak, summit, 14, 52, 58.	अवण <i>m. n.</i> the ear, 12, 61, 100.
शेष remaining, 18, 30, 84; <i>m. n.</i> rest, remainder, 38, 87.	श्री <i>f.</i> splendour, beauty, 47, 65, 92, 111.
शिख <i>m.</i> a mountain, 9, v, xiv, xv.	श्रीविश्वामी abounding in wealth, 30.
शिलराज <i>m.</i> (king of mountains), N. of the Himālaya, 50.	शु (<i>pres.</i> शृणोति), to hear, listen, 12, 13, 97, xviii.
शोक <i>m.</i> sorrow, grief, xiv.	श्रेणि <i>f.</i> a line, row, 28, 35.
शोभा <i>f.</i> splendour, beauty, 52.	श्रेणी <i>f.</i> <i>id.</i> , vi.
शोभिन् resplendent, beautiful, 57.	श्रेणीभूत forming a line or row, ii.
शौतित caused to flow, liquidated. 67.	श्रोणी <i>f.</i> the hip and loins, 79.
श्वाम black, dark, 15, 18, 23, 57; dark green, iii; brown, v; youthful, tender, 79.	श्रोत्र <i>n.</i> the ear, 13.
	शाघ (<i>pres.</i> शाघते), to boast, be proud, i.
	शाघनीय praiseworthy, 34.

ष

षट्पद *m.* (six-footed), a bee, 71. | षण्ड *m. n.* a group, wood, 20.

स

संघर्ष <i>n.</i> battle, fight, v.	संलच् to perceive, imagine, infer, iii.
संयुज् <i>caus.</i> to unite, xviii.	संवाहन <i>n.</i> rubbing, shampooing, 93.
संयोग <i>m.</i> union, meeting, contact, 9, 84, 87, vii.	संविधा to fix, order, xviii.
संरक्षित impassioned, devoted (sweet-voiced, Mall.), 56.	संश्रय <i>m.</i> seeking refuge, shelter, dwelling-place, 17.
संरोध <i>m.</i> obstruction, covering, 67.	

संस्कृत sticking fast, clinging to, covering, xiii.	सत्कार <i>m.</i> kind treatment, reverence, hospitality, i.
संसूप (<i>pres.</i> संसर्पति), to glide onwards, move gently, flow, 28 ; meet, be reflected, 51.	सदृश merciful, xviii.
सकल whole, all, every, x, xvi.	सदृश like, resembling, similar to, 11.
सखि <i>m.</i> a friend, 9, 22, 41, 61, 71, 74, xv.	सब्यस <i>ind.</i> suddenly, instantly, at once, 11, 24, 68, 78, 94, xviii ; that very moment, just, 16, 59, 104.
सखी <i>f.</i> a female friend, 75, 86, 90, 100, xi, xiv.	सनयनजल with tears in the eyes, 22.
सगर <i>m.</i> N. of a king of Ayōdhya, 50.	सनात occupied by, 95.
संकल्प <i>m.</i> desire, longing, 99.	संतप्त burnt, tormented, distressed, 7.
संक्रीड (<i>pres.</i> संक्रीडते), to play with, viii.	संदर्शन <i>n.</i> sight, vision, 103.
संचिप to compress, shorten, 105.	संदिष्ट told, entrusted as message, xvi.
संगम <i>m.</i> meeting, union, 97, 102 ; confluence, 51.	संदेश <i>m.</i> a message, 5, 7, 13, 86, 96, xvii.
संगीत <i>n.</i> singing, music, and dancing ; a concert, 64.	संधि <i>m.</i> connection, joint, 58.
संगीतार्थ <i>m.</i> the apparatus or materials of a concert, 56.	संधावलि <i>m.</i> the twilight oblation, 34.
संघटु <i>m.</i> rubbing together, friction, 53.	संघज prepared, ready, 8.
सचिच containing pictures, 64.	संनिकीर्ण thrown down, stretched out, 87, xii.
सखल watery, wet, moist, 89.	संनिकाष near, neighbouring, 73.
सञ्जलपृष्ठ containing drops of water, 62.	संनिपत् to meet, unite, join, 28.
सत् <i>m.</i> a good or noble man, 110.	संनिपात <i>m.</i> conglomeration, aggregate, 5.
सततगति <i>m.</i> (always moving), wind, 68.	संनिवृत् turned back, withdrawn, 89.
सती <i>f.</i> a virtuous or faithful wife, 103.	संन्वस्त laid aside, given up, 91.
	सपदि <i>ind.</i> instantly, suddenly, 51.

सधूभङ्ग knitting the brows, frowning, 24, 71.	सवर्ण resembling in colour, 18.				
समधिकतर more abundant, excessive, very deep, 99.	सवित्र <i>m.</i> the sun, 70.				
समम् <i>ind.</i> together with, 95.	सब्बापार occupied, busy, 86.				
समय <i>m.</i> time, ii.	सखनम् <i>ind.</i> aloud, 108.				
समर <i>m. n.</i> war, battle, 49.	सह (<i>pres. सहते</i>), to bear, allow, 102; wait, 94.				
समर्थ able, 41.	सह <i>ind.</i> together with, 75, x.				
समस्त united, complete, 56.	सहचर <i>m.</i> a companion, mate, husband, 80, 98.				
समीप <i>n.</i> proximity, presence; समीपम् <i>ind.</i> to, 96.	सहचरी <i>f.</i> a mistress, wife, ii.				
समुचित fit for, accustomed to, 93.	सहस्र <i>n.</i> a thousand, 53.				
1. संपद् to become, be, 12, 23.	सहाय <i>m.</i> a companion, 12; accompanied by, 66, ix.				
2. संपद् <i>f.</i> wealth, riches, 53.	साचात् <i>ind.</i> visibly, in person, 71.				
संपर्क <i>m.</i> mixture, contact, touch, 25, 42.	सादरम् <i>ind.</i> respectfully, affectionately, 33.				
संपात <i>m.</i> flight (entrance, Mall.), 78.	साहृस्स <i>n.</i> likeness, 101; image, portrait, 82.				
संभू <i>caus.</i> to consider, examine, think possible (honour, greet, Mall.), 97.	साधु good, honest, kind, clever, 77; chaste, faithful, 86; <i>ind.</i> well, properly, duly, 17.				
संभृत accumulated, increased, great, 90, 111; thrown, cast, 43	साध्य to be cured, vii.				
संभोग <i>m.</i> amorous pleasure, 93.	सानु <i>m. n.</i> a summit, ridge, <table border="0"><tr><td>table-</td><td>land on the top of a mountain,</td></tr><tr><td>2,</td><td>78.</td></tr></table>	table-	land on the top of a mountain,	2,	78.
table-	land on the top of a mountain,				
2,	78.				
संभ्रम <i>m.</i> agitation, alarm, ii.					
सरल <i>m.</i> <i>Pinus Deodora</i> , 53.	सानुमत् <i>m.</i> a mountain, 17, i.				
सरस juicy, moist, fresh, 14, 93.	सान्तर्हसम् <i>ind.</i> with an inward or gentle smile, 108.				
सरित् <i>f.</i> a river, 40.	सांध्य relating to the twilight, matutinal, 36.				
सर्व all, every, 20, 91, 105.	साभिष्ठान together with a token, xiv.				
सखिलनिधि <i>m.</i> the ocean, iii.	साभ cloudy, 89.				
सखिलोङ्घार discharging water, 63; <i>m.</i> a stream of water, 61.					

सारङ्ग *m.* the spotted deer, an antelope (a peacock, Vall.), 21.

सारस *m.* the Indian or Siberian crane, 31.

सारस्वत belonging to the river Sarasvatī, 49.

सार्धम् *ind.* together with, 88, ix.

सात्र tearful, weeping, 99.

सिक्ता *f.* sand, viii.

सिक्त sprinkled, moistened, xiii.

सिच् (*pres.* सिचति), to sprinkle, 26.

सितमणिमय consisting of or paved with crystals, 66.

सिद्ध accomplished, performed, 71; *m.* a class of demigods, 14, 45, ii; a saint, devotee, ascetic, 55.

सिंधु *f.* a river, 29, 46.

सिंग्रा *f.* N. of a river, 31.

सीमन्त *m.* parting of the hair, 65.

सीमन्तिनी *f.* a (married) woman, 97.

सीर *m. n.* a plough, 16.

सुकृत *n.* a benefit, favour, 17.

सुख pleasant, soothing, 35, 60; *n.* pleasure, happiness, 106, xviii.

सुख्य to delight, cheer up, comfort, 86.

सुखिन् happy, 3.

सुचित *n.* good conduct, virtuous deeds, 30.

सुतराम् *ind.* excessively, too much, 106.

सुप्त sleeping, xi; roosting, 38; sleeping, with flowers closed, 89.

सुभग lovely, pleasing, handsome, 10, 12, 24, 28, 29, 40, 42, 76.

सुभगंमन्य believing one's self beloved or handsome, 90.

सुरगज *m.* (the elephant of the gods), N. of Airāvata, 51.

सुरचित well arranged, xix.

सुरत *n.* amorous pleasure, 31, 67

सुरपति *m.* (lord of the gods), N. of Indra, xv.

सुरभि sweet-smelling, fragrant, 16, 22, 32, 104, xiii.

सुरभित rendered fragrant, scented, 52.

सुरभितनया *f.* a cow, 45.

सुरयुवति *f.* a celestial maiden, Apsaras, 61.

सुखम् easy to be obtained, 98.

सुहृद् *m.* a friend, 38, 76, 97.

सू (*pres.* सूते), to produce, x.

सूच् (*pres.* सूचयति), to infer, 21, 70.

सूचि *f.* a needle, 37; pistil, 23.

सूत्र *n.* a thread, string, 70.

सूर्य *m.* the sun, 38, 77, xiii.

सृ (*pres.* सरति), to go, blow, 58; *caus.* to remove, push aside, 85, xii; fix, adjust, tune, 83.

सृष्टि *f.* creation, work, 79.

सेन्हचाप accompanied by a rainbow, 64.

सेव् to serve, attend on, resort to, visit, 10, 49 ; fan, viii.	• स्था staying or being in, 82, 98 ; standing at, 86, xi.
सोत्कम्प trembling, tremulous, ii.	स्थास n. soil, ground, xiii; surface, roof, terrace, 66.
सोपानस्त्र n. the function of a staircase, 60.	स्थासकमलिनी f. a lotus-plant growing on land, <i>Hibiscus mutabilis</i> , 89.
सोपानपङ्क्ति f. a flight of steps, staircase, 50.	स्थालीदेवता f. a local deity, forest-goddess, 103.
सोपानमार्ग m. <i>id.</i> , 78.	स्था to stand, stay, rest, remain, be, 8, 19, v, xv, xvii.
सोम्य handsome, gentle, good, 49, 83, 97, 110.	स्थात्वा to be stayed or remained, 34.
सौदामिणी f. lightning, 37.	स्थान n. a place, spot, 14.
सौध m. n. a white-washed mansion, palace, 27.	स्थाचिन् staying, remaining, 23.
सौभाग्य n. good fortune, being beloved, 29.	स्थित standing, staying, 7, 58.
सौहार्द n. friendship, 111.	स्थिर firm, fixed, constant, permanent, 10, 55.
स्तन् m. N. of the god of war, 43.	स्थूल thick, huge, large, 14, 46, 103.
स्तन्य m. the trunk of a tree, a large branch, 53.	स्था caus. to bathe, sprinkle, 43.
स्त्रवित् n. stumbling, staggering. 28.	स्थान n. bathing, ablution, 1, 33, 88.
स्तन् m. the bosom, 18, 70, 79.	स्तिर्घ oily, moist, glistening, soft, gentle, affectionate, lovely, pleasant, 1, 16, 18, 37, 59, 64, 73, 96, xi.
स्त्रित n. murmuring, 24 ; screaming, 28 ; thundering, 37, 94, 95, ii.	स्तेह m. oiliness, moisture, 92 ; affection, love, 9, 90, 109.
स्तम्भ m. a stem, 93 ; post (to which an elephant is tied), iv.	स्पन्दित् quivering, throbbing, 92.
स्तम्भित् fixed, stopped (solidified, frozen, Mall.), 60.	स्पर्धिन् rivalling, vying with, v.
स्तबक m. a cluster of blossoms, 72	स्पर्श m. touch, 60, 85, 100.
स्तिमित् fixed, steady, immovable, 36, 59.	स्पृष्ट touched, 104 ; seized, overcome, 68.
स्तोक a little, slightly, 79.	
स्त्री f. a woman, 28, 31, 66, 67.	

स्फटिक <i>m.</i> crystal, 51, 62, 76.	स्व his, her, or its own, 1, 4, 77, 95, xvii.
स्फुट distinct, clear, 67.	
स्फुटित burst, opened, blown, 32.	स्वप्न <i>m.</i> sleep, dream, 87, 94, 103, 108.
सूरित arisen, displayed, 15 ;	स्वयम् <i>ind.</i> self, 83.
flashing, 74 ; <i>n.</i> gleaming,	स्वर्ग <i>m.</i> heaven, 50.
flashing, 27.	स्वर्गिन् <i>m.</i> one who has attained heaven, 30.
चृ (<i>pres.</i> स्मरति), to remember, 74, 82.	स्वल्पीभूत become very small, run short, nearly exhausted, 30.
स्वच्छिन् shedding, dropping, 67.	स्वागत <i>n.</i> welcome, 4.
स्थूत sewn, inlaid, paved, 73.	स्वागतीक्ष्ण to use or utter for welcoming, 22.
स्थल fallen, dropped, slipped down, 63	स्वादु sweet, pleasant, 24.
स्रुति <i>f.</i> flow, 104.	स्वेद <i>m.</i> sweat, perspiration, 26.
स्रोतस् <i>n.</i> a current, stream, river, 13, 45, 51 ; an elephant's trunk, 42.	

ह

हंस <i>m.</i> a wild goose, ¹ 23, 57, 73, vi.	हा to give up, abstain from, 49 ; take off, lay aside, 60, 85.
हन्त <i>ind.</i> alas !, 101.	
हय <i>m.</i> a horse, v.	हार <i>m.</i> a necklace of pearls, 70, iii, xii.
हर <i>m.</i> N. of Siva, 7, 44.	
हरिण <i>m.</i> a deer, 79, 101.	हाला <i>f.</i> liquor, 49.
हरित green, 21.	हास <i>m.</i> laughter, 54.
हर्म्य <i>n.</i> a palace, 7, 32, 66.	हि <i>ind.</i> for, 5, 11, 20, 28, 43, 53, 82, 109, 110, xi, xvii.
हलभृत् <i>m.</i> (carrying a plough), N. of Balarāma, 59.	हित beneficial, agreeable, xvii.
हस्त <i>m.</i> the hand, 35, 50, 60, 65, 72, 81, 93 ; an elephant's trunk, 14.	हिमांशु <i>m.</i> (cool-rayed), the moon, 87.

¹ The annual migrations of the wild geese are noticed in Sven Hedin's recent work *Trans-Himalaya*, ch. 13. The great explorer visited one of their breeding-places on an island in the lake Langak-tso (west of the Mānasa lake and south of the Kailāsa mountain), where they lay their eggs in May ; op. cit., ch. 49.

अत्तम् <i>m.</i> (bearer of oblations), Agni or fire, 43.	हृष्ट rejoiced, xviii.
हृ (<i>pres.</i> हरति), to carry away, 14, iv; take away, remove, 31, 36, 39, 41; convey, 7; <i>caus.</i> to cause to be conveyed, send, 4.	हेतु <i>m.</i> cause, 3.
हृत carried away, brought down, 30.	हेतोः <i>ind.</i> for the sake of, for, 25, 43, 78, 103.
हृदय <i>n.</i> the heart, mind, 11, 77, 84, xviii; bosom, 97.	हृमण् <i>n.</i> gold, 62.
	हृम golden, 73, iv.
	ह्रासिन् diminishing, decreasing, 109.
	ह्रीमूढ़ perplexed or confused by shame, 69.

SELECT BIBLIOGRAPHY

Aggarwal, V., *The Imagery of Kālidāsa*. Delhi, 1985.

Aiyar, T.K. Ramachandra, ed., *A Concordance of Kālidāsa's Poems*. Madras, 1952.

Ambardekar, A. A., *Rasa-Structure of the Meghadūta*, Bombay, 1979.

Back, Dieter, "Kameraführung" in Kālidāsa's Meghadūta". In: *ZDMG*, Supplement VII, XXIII. Deutscher Orientalistentag vom 16. bis 20. September 1985 in Würzburg. Ausgewählte Vorträge, hrsg. von Einar von Schuler. Stuttgart, 1989.

Bhat, G.K., *Appointment with Kālidāsa*, L.D. Series 83. Ahmedabad, 1982.

Chowdhury, Tarapada, *Linguistic Aberrations in Kālidāsa*. Patna, 1961.

Classen, Annette, *Kann die Gupta-Kunst Kālidāsas Werke Illustrieren?* Teil I: Text, Teil II: Abbildungen. Berlin, 1988.

De, S.K., "A Select Bibliography for the textual study of Kālidāsa's Meghadūta". In Felicitation Volume presented to S.K. Belvalkar, ed. by S. Radhakrishnan et al. Benares, 1957a, 149-62.

Devdhar, C.R. *Works of Kālidāsa*, ed with an exhaustive introduction, translation and critical and explanatory notes, vol. 1: Dramas, vol. 2: Poetry. Delhi, 1977ff.

Dvivedi, Revāprasāda, *Kālidāsa Granthāvalī (Complete Works of Kālidāsa)*. Varanasi, 1976.

Gore, N.A., "The citations in the Vidyullatā." In: Poona Orientalist II, nos. 3-4, 1944, 133-41.

Hertel, Johannes, Review of Hultzsch, 1911. In: *GGA*, 174, 1912, 403-9.

Ivaturi, Sriniwas Rao, *Puruṣārthas in the Works of Kālidāsa*. Allahabad, 1989.

Iyer, S. Venkitasubramania, "The Meghasandeśa Tradition in Kerala." In: *Vishveshvaranand Indological Journal*, III/1, 1965, 61-68.

Jain, Kailash Chand, *Kālidāsa and His Times*, Delhi, 1990.

Krishnamoorthy, Keralapura, *Kālidāsa*. Delhi-Varanasi-Patna, 1982, rep.

MacDonell, A.A., Review of Hultsch, 1911. In: *JRAS*, 1913, 176-85.

Mehlig, *Kālidāsa. Werke* (Aus der Sanskrit. Übersetzung, Nachwort und Erklärungen von Johannes Mehlig). Leipzig, 1990².

Mirashi, V.V., *Kālidāsa, Date, Life & Works*. Bombay, 1969.

Mishra, Madhusudan, *Metres of Kālidāsa*. Delhi, 1977.

Murti, M.S. Narayana, *Vallabhadeva's Kommentar (Śāradā-Version) zum Kumārasambhava des Kālidāsa*. Wiesbaden, 1980.

Narang, S.P., *Meghadūta Studies. On the Basis of the Commentary of Krishnapati*. Delhi, 1979.

Nathan, Leonard, *The Transport of Love. The Meghadūta of Kālidāsa*. Translation and Introduction. Berkeley-Los Angeles-London, 1976.

Paranjpe, V.K., *Fresh Light on Kālidāsa's Meghadūta*. Poona, 1960.

Patel, Gautam, ed., *Mahākavikālidāsaviracitam Kumārasaṁbhavam Śrīānandadevāyanivallabhadevaviracitayā pañjikayā sametam*. Ahmadabad, 1986.

Raja, C. Kunhan, "Pūrṇasarasvatī". In: *The Poona Orientalist*, IX, nos. 3-4, 1944, 142-48.

Sarma, E.R. Srikrishna, *Kālidāsasamikṣā*. Tirupati, 1962.

Schubring, Walther, "Jinasena, Mallinātha, Kālidāsa." In: *ZDMG*, 105, 1955, 331-37.

Shastri, Satya Vrat, *Kālidāsa in Modern Sanskrit Literature* (Kālidāsa Studies I). Delhi, 1991.

Shukla, Hira Lal, *A Comprehensive Dictionary of Kālidāsa, based on stylo-linguistic principles*, 4 vols. Allahabad, 1980.

—, *The Literary Semantics of Kālidāsa* (A Pragmatic Approach). Delhi, 1987.

Sohoni, S.V., "Guptas, Kadambas, Pallavas and Kālidāsa." In: *ABORI*, 60, 1979, 1-40.

Tilakasiri, J., *Kālidāsa's Imagery and the Theory of Poetics*. Delhi, 1988.

Tubb, "Heroine as Hero: Pārvatī in the *Kumārasambhava* and the *Pārvatīparinaya*". In: *JAOS*, 104, 1984, 219-36.

Verma, Gayatri, *Humour in Kālidāsa*. Delhi-Lucknow, 1981.